

Genoegdoening & redelijkheid

GENOEGDOENING & REDELIJKHEID

OVER DE GRENZEN VAN SLACHTOFFEREMANCIPATIE

***REDACTIE:
BAS VAN STOKKOM***

Boom criminologie
Den Haag
2019

Omslagontwerp en opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Omslagbeeld: © Armando, Gefechtsfeld 26-4-86 maat 225x165, 1986 c/o Pictoright
Amsterdam 2019

© 2019 Bas van Stokkom (red.) | Boom criminologie

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprerecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6236-973-3

ISBN 978-94-6094-146-7 (e-book)

NUR 741

www.boomcriminologie.nl

VOORWOORD

In mijn eerste Nijmeegse jaren aan de Radboud Universiteit werkte ik aan de bundel *Straf en herstel* (2004), net als dit boek uitgegeven bij Boom. Stond daarin de dader centraal, in deze bundel is dat het slachtoffer. Dit boek fungeert als achtergrondmateriaal voor het gelijknamige colloquium dat op 27 september 2019 aan de Radboud Universiteit werd gehouden en in het teken stond van het afscheid van ondergetekende. Het is tamelijk ongewoon om een afscheidsbundel zelf te regisseren. Ik gaf er echter de voorkeur aan om auteurs bijeen te brengen die over een actueel en belangwekkend onderwerp hun licht wilden laten schijnen.

De auteurs zijn goede bekenden en geestverwanten. Met Renée Kool en Antony Pemberton heb ik jarenlang het *Tijdschrift voor Herstelrecht* getrokken. Met Hans Boutellier en Tom Daems deel ik een grote interesse voor cultuursociologische denkers en hun vergezichten. Ook Sonja Leferink, Wouter Veraart en Vincent Geeraets ben ik regelmatig op mijn pad tegengekomen. Dat wil niet zeggen dat we altijd elkaars perspectieven volkomen delen. Maar het mooie is dat onderlinge discussies aansporen tot verder zoeken en scherper formuleren.

Ik ben de auteurs veel dank verschuldigd. Tussen alle bedrijven door hebben zij een prachtige bijdrage weten te leveren. Ook veel dank aan uitgever Joris Bekkers, die meteen enthousiast was voor dit project. Ten slotte een woord van dank aan Jan Terpstra en Jean-Pierre Wils zonder wie mijn Nijmeegse periode van reflectie en onderzoek nooit had kunnen plaatsvinden.

Bas van Stokkom

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	9
<i>Bas van Stokkom</i>	
IDENTITAIRE RAZERNIJ	
EEN ACTUELE SOCIOLOGIE VAN SLACHTOFFERSCHAP	15
<i>Hans Boutellier</i>	
DE VREEMDELING VAN ALBERT CAMUS EN DE EMANCIPATIE VAN HET SLACHTOFFER	29
<i>Tom Daems</i>	
JURIDISCH UITGESLOTEN, PROBLEEM OPGELOST? DE VERLIESPOST VAN GEREĞULEERDE COMPASSIE	47
<i>Vincent Geeraets en Wouter Veraart</i>	
SUBSIDIAIR AFDOEN VAN STRAFZAKEN EEN PLEIDOOI VOOR TOETSING VAN DE VERVOLGINGSBESLISSING DOOR DE RECHTER	71
<i>Renée Kool</i>	
DE SCHAAMTE VAN SLACHTOFFERSCHAP: WHAT'S LAW GOT TO DO WITH IT?	91
<i>Antony Pemberton</i>	
BAAS IN EIGEN ZAAK? DE EMANCIPATIE VAN HET SLACHTOFFER IN HET STRAFRECHT	119
<i>Sonja Leferink</i>	

INHOUDSOPGAVE

GENOEGDOENING

TUSSEN PUNITIEVE VERLANGENS EN PUBLIEKE REDELIJKHEID 135

Bas van Stokkom

OVER DE AUTEURS

163

INLEIDING

Bas van Stokkom

Slachtoffers hebben de laatste decennia steeds meer aandacht verkregen, hun belangen zijn ruimschoots voor het voetlicht gebracht en hun rechtspositie is verbeterd. De onevenwichtigheid die het strafrecht lange tijd kenmerkte – louter een afdoeningswijze tussen Staat en dader – is daarmee flink afgenomen. Vergeleken met een halve eeuw terug is het slachtoffer aanmerkelijk geëmancipeerd. Die ontwikkelingen hebben echter ook een aantal keerzijden met zich meegebracht. De vraag is of de aandacht voor slachtoffers in een aantal opzichten is doorgeschoten en in welke opzichten dat mogelijk nadelige effecten met zich mee heeft gebracht, ook voor slachtoffers zelf.

Voor al het spreekrecht maakt veel discussie los. Volgens Marc Groenhuijsen lijkt er een overdaad aan slachtofferrechten te zijn ontstaan.

‘Tegenwoordig zijn het vooral leden van het parlement die elkaar bijna voor de voeten lopen om met nog weer nieuwe ideeën ten bate van slachtoffers te komen. Ongetwijfeld met de beste bedoelingen. Helaas zijn goede bedoelingen op dit terrein niet toereikend. (...) Je kunt met goede bedoelingen de grootst denkbare schade aanrichten.’¹

Het ongenoegen van Groenhuijsen heeft onder meer betrekking op de ongewenste neveneffecten van de uitbreiding van het spreekrecht (waardoor het slachtoffer zich over bewijs en straftoemeting mag uitspreken).

¹ Groenhuijsen 2018.

‘Enkele weken terug merkte een vader van een in het verkeer omgekomen dochter gedurende de uitoefening van zijn spreekrecht op dat de verdachte wat hem betreft een moordenaar was die levenslang verdiende en die alleen tussen zes plankjes ooit nog de gevangenis zou mogen verlaten. Is dat wat we willen in de rechtsstaat Nederland? Zijn dat de taferelen die we voor ogen hadden in ons beschavingsoffensief om het slachtoffer een fatsoenlijke rechtspositie in het strafgeding te bieden?’²

Volgens advocaat Peter Plasman fungeert het slachtoffer menigmaal als ‘ongeleid projectiel’ en kan die met succes losgaan op de verdachte partij. Hij acht het spreekrecht een fopspeen als bij het slachtoffer verwachtingen worden gewekt – zoals invloed op de straftoemeting – die niet kunnen worden waargemaakt. Bovendien blijft het onbegrijpelijk dat tijdens de waarheidsvinding niet tegen de verdachte wordt geageerd maar tegen de dader en bijgevolg de onschuldpresumptie in het geding is.³

Taferelen van *wild justice* in de context van het spreekrecht roepen de vraag op of het wel zinvol is dat slachtoffers en nabestaanden vrijuit hun woede en ongenoegen verwoorden. In welke opzichten schuurt dat met het publieke rechtsgoed? Hoe maak je slachtoffers en nabestaanden duidelijk dat hun belangen – hoe pijnlijk hun situatie ook is – ondergeschikt zijn aan het publieke belang van waarheidsvinding? Hoe voorkom je dat valse verwachtingen worden gewekt?

Maar ook in bredere zin kunnen we oneerbiedige vragen stellen bij de emancipatie van het slachtoffer. Sinds de jaren negentig woedt er een debat over een klaagcultuur en een ‘slachtofferisme’: het kan lonend zijn om zich op oneerlijke wijze op te werpen als slachtoffer.⁴ Bekend is dat in het oorlogsslachtoffercircuit soms gruwelijke beel-

2 Groenhuijsen 2018.

3 Plasman 2017.

4 Beunders 2002.

den worden aangedikt en soms worden verzonnen om het gevoel van miskenning te verstevigen. Bij sommige groepen klinkt een geëxalteerde slachtofferidentiteit door.⁵ Slachtofferschap lijkt dan een zijnswijze te worden die het hele leven in beslag neemt. Artsen en therapeuten kunnen zich tot woordvoerder maken van slachtoffers en via hun onderzoek leed pogen aan te tonen.⁶ Een persoonlijk slachtofferrelaas kan een krachtig pressiemiddel zijn om zich onverkort te identificeren met de man of vrouw in kwestie. Een navrant voorbeeld vormen de verzinsels van incestclaimers die als pathologische wraak kunnen worden geduid.⁷ Het gaat hier om schaduwzijden die bepaald niet aansluiten op het gangbare beeld van het kwetsbare en lijdzame slachtoffer, maar niettemin een rol spelen in de strijd om het claimen van slachtofferschap.

De bijdragen in deze bundel belichten zeer uiteenlopende aspecten van slachtofferschap. De eerste twee bijdragen bieden een breed cultuursociologisch panorama. Vervolgens komen een rechtsfilosofische en een juridisch georiënteerde bijdrage aan bod, terwijl de focus van de drie slotbijdragen op slachtofferbehoeften en -belangen is gericht, zij het opnieuw vanuit verschillende perspectieven.

Hans Boutellier benadrukt dat in een hypermoderne tijd de slachtoffermoraal gekenmerkt wordt door verontwaardiging en zelfverheerlijking. Slachtofferschap kan dan ook misbruikt worden en is vaak de inzet van een strijd om erkenning die zelfs kan uitmonden in 'identitaire razernij'. Identiteitspolitiek, slachtoffermoraal en eergevoel vormen zijns inziens een gevaarlijke mix, die in debat en via de rechter moet worden gekanaliseerd. Deze duidingen zijn wat somberder vergeleken met de analyse die Boutellier meer dan 25 jaar terug in zijn studie *Solidariteit en slachtofferschap* maakte. Destijds zag de auteur slachtofferschap als kernaspect van een postmoderne moraal.

5 Withuis 2002: 145-150.

6 Withuis 2002: 234.

7 Draijer 2000: 59-80.

De bijdrage van Tom Daems is geënt op *De vreemdeling* van Albert Camus. Dat boek laat zien dat het mensen zwaar wordt aangerekend wanneer zij zich ongevoelig tonen voor het leed van anderen. Er zijn dwingende verwachtingen over hoe men zich emotioneel behoort te verhouden ten overstaan van dat leed. Die emotionele conformiteit zien we sterk terug in de huidige tijdgeest en krijgt soms zelfs de betekenis van ‘emotionele correctheid’. Daems wijst erop dat de victimologie doorgaans sterk gericht is op *private troubles*: het lijden van het slachtoffer en zijn lotsverbetering. De auteur breekt een lans om slachtofferschap met meer kritische distantie vanuit sociologisch oogpunt te bestuderen en wel als *public issues*.

Vincent Geeraets en Wouter Veraart gaan in hun bijdrage in op een paradoxale ontwikkeling: een overheidsorganisatie of een machtige private instelling zoals een ziekenhuis zegt dat zij zich het leed van slachtoffers aantrekt, maar tracht de behoeften van die slachtoffers middels morele genoegdoening zodanig te reguleren, dat zij niet naar een onafhankelijke rechter stappen. De auteurs geven daarvan twee voorbeelden: de ‘backpay-kwestie’ rondom achterstallige salarissen van Nederlanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië verbleven, en excuses voor fouten in de medische sector. In beide gevallen gaat het morele gebaar – de publieke uiting van compassie of excuses – gepaard met vrijwaring van juridische aansprakelijkheid. De auteurs wijzen erop dat dit bij gedupeerden gevoelens van rechtsontkenning kan veroorzaken.

Renée Kool werkt in haar bijdrage de gedachte uit om de rechter de bevoegdheid te geven vervolgingsbeslissingen van het Openbaar Ministerie (OM) te corrigeren. De achterliggende reden daarvoor is dat strafrechtelijke vervolging te veel standaard wordt toegepast en dat te weinig maatwerk wordt geleverd. Anders gezegd, vervolgingsbeslissingen worden gekenmerkt door een tekort aan ‘magistrate-lijke weging’ en responsiviteit. De correctie door de rechter betekent dat het vervolgingsmonopolie niet onbetwist toebedeeld blijft aan

het OM. De auteur zet uiteen dat er op die manier meer oog komt voor de specifieke belangen van slachtoffers, terwijl het aanspreken van de dader meer aandacht krijgt. Bovendien kan het subsidiair afdoen van strafzaken beter uit de verf komen.

Antony Pemberton geeft een indringende, fenomenologische beschrijving van de slachtofferervaring als een ontologische aanval op de existentie van de betrokkene. In de onrechtservaring worden de belangrijkste doelen van het leven weggeslagen. Het slachtoffer wordt radicaal op zichzelf teruggeworpen en ervaart een ‘radicale eenzaamheid’. Tevens kunnen slachtoffers een fundamentele schaamte ervaren, vooral wanneer hun lichaam als object is gebruikt, die een waarheid over het zelf blootlegt. De slachtofferervaring, zo beklemtoont de auteur, kan niet worden ingekapseld in termen die van het recht zijn afgeleid. Om het onrecht te keren, is het van belang de ervaring her te vertellen, en verbinding mogelijk te maken, als tegenwicht tegen eenzaamheid.

Sonja Leferink gaat in op slachtofferschap bezien vanuit slachtofferhulp. Ze vat de emancipatie van het slachtoffer op als de mogelijkheid om een zo gelijkwaardig mogelijke rol in het strafproces te kunnen spelen, waarbij slachtoffers en nabestaanden een eigen, goed geïnformeerde afweging kunnen maken of en in hoeverre ze dat willen. Baas in eigen zaak dus. De auteur wijst erop dat het overgrote deel van burgers dat slachtoffer van criminaliteit is geworden zich niet als zodanig manifesteert en zich geen slachtoffer voelt. Dat geldt uiteraard wel voor de relatief zeer kleine groep van slachtoffers en nabestaanden die gebruikmaakt van het spreekrecht. De auteur wijst erop dat deze voorziening positieve kanten heeft, maar dat het strafproces verwerking eerder in de weg staat dan dat die bevorderd wordt.

Ten slotte betoogt Bas van Stokkom dat de verwoording van slachtofferbelangen en -behoeften in de context van het strafproces en herstelbemiddeling op publieke, redelijke taal is aangewezen,

refererend aan publieke waarden zoals rechtvaardigheid. Wanneer een slachtoffer de dader aanspreekt op zijn verantwoordelijkheid en zijn opvatting geeft over de op te leggen straf, zouden boosheid en verwante emoties idealiter vergezeld kunnen gaan met redelijke argumenten. Voorts zet de auteur uiteen dat eerherstel van het slachtoffer een legitiem strafdoel is, maar dat brengt wel de vraag met zich mee welke vormen van genoegdoening een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan de erkenning van het slachtoffer. Voorwaarde is dat wraaklust wordt omgebogen naar aanvaardbare vormen van confrontatie.

Literatuur

- Beunders, H. (2002). *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Draijer, N. (2000). Moord en doodslag als pathologische wraak. In: Goudswaard, H. (red.), *Vergeven of vergelden. Over slachtoffers van intiem geweld*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 59-80.
- Groenhuijsen, M. (2018). Van de regen in de drup: Van een kennisgestuurde slachtofferemancipatie in het strafrecht naar een 'goede bedoelingen slachtofferpolitiek' anno 2018. *Delikt en Delinkwent*, (2), 169-180.
- Plasman, P. (2017). Weg met het slachtoffer. *Advocatenblad*, 20 september 2017. www.advocatenblad.nl/2017/09/20/plasman-weg-met-het-slachtoffer.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

IDENTITAIRE RAZERNIJ

EEN ACTUELE SOCIOLOGIE VAN SLACHTOFFERSCHAP

Hans Boutellier

In de 21^e eeuw is een gevaarlijke mix ontstaan van ervaren slachtofferschap, identiteit en eergevoel. In deze bijdrage geef ik een analyse van de ontwikkeling van een seculiere slachtoffermoraal tot politieke razernij. Daartoe herneem ik de these uit mijn boek *Solidariteit en slachtofferschap* (1993) en maak daarvan na ruim 25 jaar de balans op.

Solidariteit en slachtofferschap

Mijn studie naar ‘de morele betekenis van criminaliteit in een post-moderne cultuur’¹ resulteerde in een even eenvoudige als contro-versiële stelling: de moraal van onze tijd staat in het teken van slachtofferschap. Dat was duidelijk zichtbaar in het debat over criminaliteit. Die was sinds 1970 sterk toegenomen en de reacties waren navenant. In de publieke opinie overheerste de roep om hardere straffen én om meer preventief beleid. Het slachtoffer van criminaliteit speelde in die discussie een doorslaggevende rol: binnen de criminologie bloeide de victimologie, in diverse landen werden verenigingen voor slachtofferhulp opgericht (in Nederland in 1984) en het slachtoffer kreeg een steeds grotere rol in het strafproces (spreekrecht).

1 Boutellier 1993.

Het debat over criminaliteit laveerde tussen de opkomende harde strafrechtelijke aanpak en het postmoderne relativisme waarbinnen morele veroordeling moeilijk te beargumenteren is. Mijn vraag luidde destijds waarom we crimineel gedrag eigenlijk afwijzen in een tijd dat *anything goes*? De sleutel daartoe lag in de afwijzing van leed en wreedheid. Die wil niemand ondergaan, terwijl iedereen zich erin kan verplaatsen als er sprake van is.² Vanaf de jaren zeventig was daar ook op andere terreinen meer aandacht voor gekomen. Jolanda Withuis heeft laten zien hoe het leed van overlevenden van de Tweede Wereldoorlog pas na enkele decennia werd gezien en begrepen.³ Zelf analyseerde ik 'de opkomst' van de aandacht voor het seksueel misbruikte kind.

In deze gevallen is sprake van evident slachtofferschap, maar soms is daar minder duidelijk sprake van, zoals in geval van prostitutie en pornografie. In 2000 werd na jarenlang debat het bordeelverbod afgeschaft; eerder was de pornografie al 'vrijgegeven'. Klaarblijkelijk zijn binnen een 'postmoderne' c.q. liberale cultuur geen termen aanwezig om prostitutie en pornografie af te wijzen, hoewel we van beide toch liever niet willen dat onze kinderen er hun brood mee gaan verdienen. De prostituee verloor haar status van slachtoffer, terwijl het seksueel misbruikte kind als zodanig juist werd ontdekt. 'Het slachtoffer' bleek met andere woorden scherprechter te zijn in morele vraagstukken, of beter, de strijd om slachtofferschap werd een politieke aangelegenheid. Want wie mocht zich die status aanmeten?

Een klaagcultuur

In een tijd dat iedereen zelf invulling geeft aan de vraag wat goed leven is, vinden we vooral nog overeenstemming in datgene wat we afwijzen: schade, leed en wreedheid; slachtofferschap dus, zoveel was duidelijk. Maar wat als zodanig wordt aangemerkt, is geen uitgemaakte

2 In de onderbouwing speelde Richard Rorty (o.a. 1989), destijds de aansprekende filosoof van het sociale liberalisme, een belangrijke rol.

3 Zie Withuis 2002.

zaak. Het geeft aanleiding tot culturele schermutselingen en zelfs politieke strijd. Op de (commerciële) televisie wordt graag gebruikgemaakt van leed (of leedvermaak) en in goede-doelencampagnes worden bij voorkeur ‘zielige beelden’ ingezet om donaties los te peuteren. En zijn Marokkaanse straatjongens overlastplegers of juist slachtoffer van hun biculturele omstandigheden? Ook rond de vluchteling is een venijnig steekspel ontstaan over hun slachtofferschap, terwijl ze zelf liever niet als zodanig willen worden aangemerkt.

Joel Best spreekt al in 1997 over het ontstaan van een ‘*victim industry*’.⁴ Hij geeft zeven kenmerken die de term slachtofferindustrie konden doen opbloeien: we zien slachtofferschap overal, het heeft gevolgen (bijvoorbeeld PTSS), er is een tegenovergestelde positie (de dader), het wordt niet altijd onderkend, je kunt het leren zien, herstelclaims zijn gerechtvaardigd en er zijn onwenselijke connotaties die moeten worden vermeden. Deze kenmerken maken de ‘victimisering’ tot ‘*an extremely powerful ideology*’, waarmee grote (financiële) belangen kunnen zijn gemoeid (zoals de letselschadeadvocatuur).

Het recht, de medische en therapeutische sector, de media en de wetenschap hebben een imperium weten te vestigen op het leed dat door iedereen kan worden nagevoeld. Er was en is alle reden om deze ontwikkeling kritisch te bevragen. Robert Hughes schreef in 1993 *Culture of Complaint* en Robert Sykes publiceerde een jaar eerder *A nation of victims*. Ook Jolanda Withuis spreekt van een klaagcultuur. De meest uitgesproken criticaster van ‘het slachtofferisme’ (en ook van mijn boek) in Nederland is Heikelen Verrijn Stuart. In 1994 waarschuwde zij voor de onverzadigbaarheid van de wraak van het slachtoffer, en daarmee van het strafrecht, indien dat zich door het slachtoffer zou laten leiden. In 2007 haalde ze opnieuw uit

4 Best 1997.

en legde een verband met de veiligheidsobsessie en het opkomende populisme. En niet zonder reden.⁵

Ik schortte destijds een negatieve beoordeling op – die was overigens ook niet in mij op gekomen. Ik wilde vooral weten hoe het zat. Het zoeken van consensus in datgene wat we afwijzen – slachtofferschap – heeft perverterende kanten, maar doet ons ook de moraliteit van onze tijd begrijpen of zelfs mede richting geven. Slachtofferschap kan misbruikt worden, maar kan ook een emanciperende functie hebben, daar waar slachtofferschap het begin is van de strijd om erkenning. 25 jaar later moet ik constateren dat juist dit aspect een sleutelrol heeft vervuld in de ontwikkeling van de identiteitspolitiek van de 21^e eeuw. Maar opnieuw, een verontwaardigde afwijzing daarvan gaat niet helpen – hoe kunnen we de ‘identitaire strijd’ beter begrijpen?

Een natie van identiteiten

De levensbeschouwelijk gestuurde samenleving werd rond 1970 vervangen door een liberale cultuur, waarin opvattingen over het goede leven werden geïndividualiseerd.⁶ Zonder een dwingend extern regime kan iedereen zijn eigen voorkeuren hebben voor de gewenste manier van samenleven. Je kunt hooguit hopen dat er anderen zijn die er ook zo over denken. Het is een culturele wending waar veel over is geschreven, in Nederland bijvoorbeeld door James Kennedy en Van Stokkom.⁷ In de sociologische literatuur werd gesproken over de ontwikkeling van een narcistische cultuur (Lasch), een reflexieve moderniteit (Giddens) en een tijdperk van authenticiteit (Taylor).⁸

Het zijn verwijzingen naar een steeds groter bereik van een liberaal wereldbeeld. Manuel Castells laat in zijn driedelige meesterwerk *The*

5 Verrijn Stuart 1994, 2007.

6 De komende twee paragrafen zijn een bewerking van mijn boek, Boutellier 2019: 199-201 en 208-210.

7 Kennedy 1997 en Van Stokkom 1997, 2001.

8 Lasch 1979, Giddens 1992 en Taylor 2007.

Information Age zien hoe de ontwikkeling van nieuwe identiteitsvorming samenhangt met de netwerkmaatschappij. Meer in het bijzonder is er de neiging om deze te vinden in wat hij 'primaire identiteiten' noemt, zoals religie, etniciteit en nationaliteit. Bovendien ontstaan er nieuwe collectieve bewegingen, bijvoorbeeld rond het milieu en de seksuele identiteit. *'Our societies are constituted by the interaction between "the net" and "the self", between the network society and the power of identity.'*⁹

Castells schreef dit aan het einde van de jaren negentig; de sociale media moesten nog worden uitgevonden. Ze hebben de centrale rol van identiteit nog eens extra aangewakkerd. De reflexieve moderniteit dwingt tot een proces van zelfbepaling ten opzichte van andere mogelijkheden. Er dienen zich allerlei mogelijke levensstijlen en levenstrajecten aan, waarbij 'het zelf' scenario's kiest, herkiest en een levensstijl ontwikkelt die als authentiek wordt gepresenteerd. Met de sociale media zijn de mogelijkheden daartoe enorm gegroeid. 'We hebben maar een keus, en dat is kiezen', aldus Dohmen en De Lange.¹⁰ Maar deze opvatting is aan herziening toe: reflexieve identiteit blijkt moeilijk realiseerbaar te zijn.

Een wereld zonder waarheid vraagt om houvast. Aan identiteit wordt juist klaarblijkelijk 'zware' betekenis gehecht. In plaats van een 'keuzep proces' zien we een groeiende strijdvaardigheid rond identiteiten. Identiteit wordt juist níet als keuze ervaren, zo lijkt het wel. We kunnen onze eigen geschiedenis niet kiezen, zeker waar het om 'gegeven kenmerken' gaat.¹¹ En als dit al het geval is (gevormde kenmerken), dan zijn die keuzes vaak spijkerhard. *'Passionate identities'* noemt Walzer dat.¹² Onze identiteit mag historisch relatief zijn, maar is ons wel degelijk veel waard.

9 Castells 2004: 383.

10 Dohmen & De Lange 2005.

11 Goodhart 2017.

12 Walzer 2004.

Natuurlijk zijn cultuur en identiteit inherent relatief, als effect van omstandigheden. Maar zelfs als identiteit een constructie is, dan kan die voor betrokkenen onontkoombaar zijn. Sterker nog, we moeten constateren dat veel van de huidige emancipatorische bewegingen bij uitstek draaien om de eigen identiteit die men gerespecteerd wil zien. En precies hier krijgt de slachtoffermoraal nieuwe betekenis. De gekrenkte identiteit vindt legitimatie in de dominantie van het slachtoffer-denken. Vanaf de jaren zestig zien we het ontstaan van black power, het feminisme, de homobeweging – doorontwikkeld tot een LHBTI-activisme. Zij eisen de gelijke behandeling op die volgens de westerse grondrechten gegarandeerd zou zijn. Slachtoffer zijn van stigmatisering en discriminatie is omgezet in zelfbewustzijn – inderdaad een emanciperende gebeurtenis.

De huidige identiteitspolitiek is een strijd om gelijkheid op basis van verschillen. Naast ‘lichte netwerkidentiteiten’, die er wel degelijk ook zijn, zien we politieke organisatie rond primaire identiteiten als gender, etniciteit, nationaliteit en religie. Kenmerkend voor deze vorm van identiteitspolitiek is dat zij over de traditionele economische tegenstellingen heengaan. Wat ontstond als emancipatoire beweging voor erkenning is de afgelopen jaren verbreed tot een cultuurpolitieke strijd waarbij ook extreemrechtse groepen zich terugtrekken op hun identiteit. Deze is echter niet gericht op de eigen insluiting, maar eerder op uitsluiting van anderen (moslims of migranten in het algemeen). Daar neemt ‘de slachtoffermoraal’ een bedenkelijke wending.

Een politiek van vijandschap

De liberale cultuur van het reflexieve zelf – met het slachtoffer als moreel ijkpunt – heeft zich doorontwikkeld tot een strijd tussen identiteiten. Links verschoof haar inzet van klassenstrijd naar emancipatie van minderheden, terwijl (extreem)rechts de verheerlijking van de markt verving door juichend nationalisme of misschien beter

nativisme (de geboortegrond).¹³ Hoe desperater de zoektocht naar de eigen identiteit, hoe meer het conflict met de ander nodig is om haar te bepalen. We kenden dit mechanisme al van moslimfundamentalisten, maar het bereikt ook de reguliere westerse politiek. ‘De vijand is bezig met een comeback’, schrijft de rechtsfilosoof Van Klink.¹⁴

Politiek als vijandschap is uitgewerkt door de filosoof Carl Schmitt, die zich in 1933 aansloot bij de NSDAP. In *Der Begriff des Politischen* (1932) definieert hij politiek als de strijd om het behoud van de eigen identiteit tegenover krachten die deze identiteit bedreigen, desnoods met geweld.¹⁵ Hier past geen keuze voor een gesprek zoals liberalen dat willen voeren. De vijand is het vreemde dat met het eigene onverenigbaar is. Erkenning van de vijand zou de ontkenning van het eigene betekenen. We herkennen deze redenering in de zogeheten oikofobie van westerlingen, waar Roger Scruton¹⁶ en zijn tovenaarsleerling Thierry Baudet ons in willen doen geloven. Indien het niet mogelijk is om de vijand te controleren, dan is het doden van de vijand uiteindelijk de enige mogelijkheid.

Met deze theorie legitimeerde Carl Schmitt het naziregime. Hij herzag zijn boek na de oorlog, maar de politiek blijft er volgens hem op gericht de vijand terug te dringen op het eigen gebied, buiten de grenzen van het eigene. Ik verbind daar de volgende consequentie aan: als de onzekerheid van individuen over de eigen identiteit toeneemt, neemt de kans op ervaren krenking toe – men beschouwt zichzelf als slachtoffer van derden. Koenis ziet deze krenking als inherent aan de democratie. De daarin gesuggereerde gelijkheid wordt in werkelijkheid niet gerealiseerd en moet wel tot afgunst en daarmee woede leiden (geïnspireerd door de rancuneleer van Menno ter Braak).¹⁷

13 Zie ook Fukuyama 2018.

14 Van Klink 2016.

15 Schmitt 1932.

16 Scruton 2006.

17 Koenis 2016.

Op deze redenering van Koenis valt wel het een en ander af te dingen: gaat het niet om reële ervaringen van ongelijkheid, repressie en vernedering? De globalisering heeft toch ook geleid tot grote groepen verliezers? En bevestigt zijn analyse niet de dominantie van de jacht op succes?¹⁸ Hoe dat ook zij, het gaat hier om nog iets anders: met de verbinding tussen (vermeend) slachtofferschap en identiteit ontstaat een giftig mengsel van identiteit, woede én de legitimatie daarvan in de dominante slachtoffermoraal. Dan ontstaat wat ik zou willen noemen ‘identitaire slachtofferrazernij’: de woede die voortkomt uit de emotie om niet begrepen, gezien of erkend te worden in datgene wat men wil of denkt te zijn.¹⁹

De actuele sociologie van het slachtofferschap geeft aanleiding tot deze zware noties over vijandschap. Zij staan vooralsnog ver af van de verhoudingen zoals we die in de meeste westerse landen kennen. Maar ook weer niet zo heel ver! De instituties van de liberale democratische rechtsstaat zijn robuust. Het lijkt me desalniettemin niet overdreven om te stellen dat ‘het idee vijandschap’ – waarin de afstand tussen wij en zij als onoverbrugbaar wordt gezien – meer aanwezig is dan voorheen (in de sociale media, maar ook in de politiek en zelfs fysiek – in demonstraties van Pegida bijvoorbeeld). De liberale viering van de pluriformiteit, met het slachtoffer als morele zaakwaarnemer, maakt met enige regelmaat plaats voor verkettering en demonisering van de tegenstander.

Tegenstellingen nemen in het kader van de identiteitspolitiek onvoorspelbare en potentieel gevaarlijke vormen aan. Aan de ene kant zien we sinds enige decennia de opkomst van religieus fundamentalisme, met name in de islamitische wereld. Aan de andere kant is er (deels als reactie daarop) een groeiend rechts-nationalisme, vermengd met

18 Zie Van Stokkom 2017.

19 Deze woede kan worden begrepen uit ‘de thymos’, de psychische kracht die volgens Plato naast de lust en de ratio het eergevoel bepaalt (zie voor een goede inleiding Venmans 2011).

wit en mannelijk superioriteitsdenken. Er dreigt zo een vijandige combinatie te ontstaan van nationalisme en religieus fundamentalisme, met een afnemende bereidheid om elkaar te (h)erkennen als de ‘*fellow-sufferers*’ die mensen, alle mensen, nu eenmaal zijn. Het (zelfverklaarde) slachtoffer – van criminelen, van immigranten, van de elite of van het perverse westen, *no matter what* – verliest zich in zijn eigen wraak. Het is de democratische rechtsstaat die een halt toe moet roepen aan de identitaire razernij.

Slachtofferschap en rechtsstaat

In het huidige seculiere tijdperk staat de moraal meer en meer in het teken van het slachtoffer. Opvattingen over het goede leven zijn vrijgegeven; wat rest zijn de pogingen tot overeenstemming over wat we afwijzen: wreedheid, vernedering – slachtofferschap. Deze morele wending nam een aanvang in de jaren zeventig en ging gepaard met een steeds grotere drang tot erkenning van de eigen identiteit. Slachtoffermoraal en identiteitspolitiek zijn twee zijden van dezelfde medaille. Het heeft geleid tot een ingewikkelde kluwen van emancipatiebewegingen, eigen-volk-eerst-denken en regelrechte vijandschap. Ik wil tot slot een poging doen deze kluwen enigszins te ontwarren.

Om te beginnen lijkt het me van belang deze ontwikkeling empirisch te begrijpen in plaats van zonder meer normatief af te wijzen. De morele verontwaardiging van de geëngageerde jurist (‘dit mag niet waar zijn’) verschilt hier van de objectiverende duiding van de sociale wetenschapper (‘zo begrijp ik wat gaande is’). In het verlengde hiervan acht ik het van belang slachtofferschap te begrijpen als een potentieel emancipatoir moment in de strijd om erkenning. Neem seksueel misbruik in de katholieke kerk, het verzet tegen Zwarte Piet en de #metoo-beweging. Onrecht, discriminatie en uitsluiting leveren momenten op van krenking van (collectieve) identiteiten die een motief kunnen vormen in de emancipatiestrijd.

Lastiger wordt het wanneer ‘iedere willekeurige zielenpiet’ (dixit Verrijn Stuart) genoegdoening eist, of wanneer de status van

slachtoffer wordt gebruikt voor politieke actie die anderen uitsluit. Dat is het geval in de beweging tegen moslims of tegen migranten in het algemeen. De claim op slachtofferschap is met andere woorden uiteindelijk politiek en dient ook als zodanig te worden beoordeeld. De rechtvaardigheid ervan kan niet anders dan politiek worden uitgevochten. Wanneer die claim de vorm aanneemt van regelrechte vijandschap, dan bepaalt het recht of de wettelijke grenzen worden gerespecteerd. Hier is de democratische rechtsstaat in het geding, bijvoorbeeld in de afweging tussen vrijheid van meningsuiting en haatzaaien.

De rechtsstaat staat voor de scheiding van machten, inclusief die van de wetenschap en de media, en is verankerd in het liberale uitgangspunt dat ieder mens een doel is in zichzelf en recht heeft op een waardige levensloop. Deze categorische imperatief van Immanuel Kant – in velerlei vormen ook door anderen geformuleerd – vormt het fundament van een samenleving waarin ieder zichzelf kan zijn binnen de normen van de wet. Dit uitgangspunt komt onder druk te staan als de claim op slachtofferschap de vorm aanneemt van vijandschap. Misschien hebben we de democratische rechtsstaat wel te veel aan juristen overgelaten – als iets dat alleen nog wat juridisch onderhoud nodig heeft. Maar een democratische rechtsstaat behoeft politieke draagkracht en moet niet alleen technisch, maar ook humaan, moreel, intellectueel en cultureel in orde zijn.²⁰

Tot besluit

Identiteitspolitiek, slachtoffermoraal en eergevoel vormen een gevaarlijke mix, waarvan de realiteit moet worden erkend en in debat en via de rechter moet worden gekanaliseerd. Ik denk dat we ons moeten realiseren dat dit een van de aspecten is van het onderhoud dat de democratische rechtsstaat behoeft: zij toetst de rechtmatigheid van de slachtofferclaim. Dit leidt naar mijn mening niet tot een verschraling

20 Een uitspraak van Vaclav Havel (vrijheidsstrijder en latere president van Tsjechië), geciteerd door Thomas 2019: 27-31.

van het morele debat, maar tot een verheving ervan. We leven niet in een amorele tijd, zoals conservatieve politici ons willen doen geloven, maar in een hypermorele tijd. Vooral de sociale media staan bol van de morele verontwaardiging en zelfverheerlijking (die met elkaar samenhangen). Dat is de vorm die de geïndividualiseerde slachtoffermoraal heeft aangenomen – *so be it*.

Voor onze standpunten gaan we nog maar weinig te rade bij de grote levensbeschouwelijke verhalen. We ontleen ze eerst en vooral aan wie we (denken te) zijn. Primaire identiteitskenmerken geven daarvoor het meeste houvast: nationaliteit, etniciteit, sekse, religie. Het zijn kenmerken waar we ons niet of moeilijk van kunnen ontdoen (ook religie). Naarmate we ons meer laten voorstaan op wie we ontegenzeggelijk zijn, neemt de kans op kwetsuren echter toe. We voelen ons al gauw aangetast in het eergevoel dat samenhangt met onze 'primaire identiteitsvormen'. Slachtoffer zijn we potentieel allemaal, maar wie heeft echt recht van spreken? Tegenover de grootste schreeuwer staat uiteindelijk de democratische rechtsstaat om niet te hoeven luisteren. Dat is een groot goed dat vooral gekoesterd moet worden.

Literatuur

- Best, J. (1997). Victimization and the Victim Industry. *Society*, 34(4), 9-17.
- Boutellier, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: Sun.
- Boutellier, H. (1994). Het geëmancipeerde slachtoffer. Een nadere beschouwing over solidariteit en slachtofferschap. In Moerings, M., *Hoe punitief is Nederland?*. Arnhem: Gouda Quint.
- Boutellier, H. (2019). *Het seculiere experiment. Over westerse waarden in radicale tijden*. Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Castells, M. (2004). *The Information Age: Economy, Society, and Culture: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Dohmen, J. & Lange, F. de (2005). *Moderne levens lopen niet vanzelf*. Utrecht: Humanistic University Press.

- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Hoboken (NJ): Wiley.
- Goodhart, D. (2017). *The road to somewhere: the populist revolt and the future of politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Hughes, R. (1993). *Culture of Complaint: The Fraying of America*. Oxford: Oxford University Press.
- Kennedy, J.C. (1997). *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom.
- Klink, B. (2016, 6 april). 'O vrienden, er zijn geen vrienden'. Over de terugkeer van de vijand in de hedendaagse politie. *De Groene Amsterdammer*.
- Koenis, S. (2016). *De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek*. Amsterdam: Van Gennep.
- Lasch, C. (1979). *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. New York: Norton.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, C. (1932). *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Scruton, R. (2006). *England and the Need for Nations*. London: Institute for the Study of Civil Society.
- Stokkom, B. van (1997). *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*. Amsterdam: Van Gennep.
- Stokkom, B. van. (2001). Zelfontplooiing en zelfbeschikking. Het omstreden erfgoed van de jaren zestig. *Krisis*, 2(1), 95-106.
- Stokkom, B. van (2017). Boekbespreking Sjaak Koenis, De Januskop der democratie. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 109(4): 485-9.
- Sykes, C.J. (1992). *A nation of victims: The decay of the American character*. New York: St. Martin's.
- Taylor, Ch. (1992). *The Ethics of Authenticity*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Thomas, C. (2019, 21 januari). Wie neemt het op voor de liberale democratie?. *De Groene Amsterdammer*, 27-31.

- Venmans, P. (2011). *Het derde deel van de ziel. Over thymos*. Amsterdam: Atlas.
- Verrijn Stuart, H.M. (1994). Via onschuld naar macht. Slachtoffers in het strafproces. *Justitiële verkenningen*, 2, 94-115.
- Verrijn Stuart, H. (2007). Van slachtofferisme naar veiligheidspopulisme. *Justitiële verkenningen*, 5(3), 6-15.
- Walzer, M. (2004). *Politics and passion: Toward a more egalitarian liberalism*. New haven: Yale University Press.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning: Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

DE VREEMDELING VAN ALBERT CAMUS EN DE EMANCIPATIE VAN HET SLACHTOFFER

Tom Daems

*'Dans notre société, tout homme qui ne pleure pas à l'enterrement
de sa mère risque d'être condamné à mort' (Albert Camus)*

Inleiding

Ruim tien jaar geleden viel een klein boekje in mijn brievenbus. De uitgave omvatte, zo stond te lezen in het begeleidende briefje, '... bespiegelingen over de recente ontwikkelingen rond de vrijheid van meningsuiting'. Het boekje was van de hand van Bas van Stokkom en droeg als titel *Mondig tegen elke prijs: het vrije woord als fetisj*. De editie werd speciaal vervaardigd om de tiende verjaardag van Boom Juridische uitgevers te vieren en werd aangeboden aan de auteurs en relaties van de uitgeverij. Ik stelde het zeer op prijs, enerzijds omdat de auteur mij niet onbekend was uiteraard, en anderzijds omdat het thema – ook al ben ik er niet rechtstreeks op betrokken – me toch ook nauw aan het hart lag, en ligt.

In *Mondig tegen elke prijs* stelt Bas van Stokkom zich ernstige vragen bij de wijze waarop – onder het mom van vrije meningsuiting – beledigen en kwetsen alomtegenwoordig zijn geworden. Sommigen eisen voor zichzelf zelfs een '*right to offend*' op. De 'elite van de goed

gebekten'¹ omarmt de mantra 'zeg wat je denkt' – in het bijzonder om moslims te schofferen en op stang te jagen. Onheilsboodschappen van diezelfde 'elite van de goed gebekten' als zou er onder 'tirannieke druk'² niet langer vrijelijk gesproken kunnen worden en dat zelfcensuur schering en inslag zijn, wuift Van Stokkom weg: er is nog nooit zo veel en in zo'n ongeborsteld taalgebruik gezegd, geroepen en getierd over de islam. Elke fatsoensnorm lijkt verdwenen. Niet dat Van Stokkom criticasters de mond wil snoeren, verre van: het gaat hem om de wijze waarop het 'vrije woord' een vrijbrief lijkt om van alles en nog wat te spuien. Elders heeft Van Stokkom het in dat verband over oproepen tot een 'heilig recht op heiligschennis' en een 'liberale jihad'.³ Kortom, de slinger lijkt doorgeslagen: wie temporeert in het debat wordt al vlug weggezet als lafaard. Zoals van Stokkom schrijft:

'Sommige polemisten willen ons doen geloven dat zelfcensuur wordt ingegeven door lafheid. Maar zelfcensuur hoeft geenszins voort te komen uit angst. Er zijn tal van andere motieven: zelfbeheersing, fatsoen, tact, diplomatie en de noodzaak een compromis te sluiten. Maar al die motieven worden tegenwoordig snel verdacht bevonden. Respect tonen of simpelweg voorkomen dat mensen worden gekwetst, kan natuurlijk moeilijk laf worden genoemd. Het is wel laf kritiek in te slikken als je weinig risico loopt te worden aangepakt. Daarom is vrijmoedig spreken zo van belang.'⁴

De kwaliteit van de democratie meet je niet af aan de mate waarin je brullend en ongezoeten je mening kunt verkopen ('verkopen' mag hier overigens ook letterlijk begrepen worden: Van Stokkom verwijst regelmatig naar de commerciële belangen van een media-apparaat dat kapitaliseert op de rauwe scheldtonen en heeft het over

1 Van Stokkom 2008: 10.

2 Van Stokkom 2008: 2.

3 Van Stokkom 2015: 75.

4 Van Stokkom 2008: 13.

een *outrage industry*).⁵ In 2015, in een essay waarin hij hierop voortbouwde, schreef Van Stokkom daarover het volgende:

‘Hoe verhoudt zich dat tot “het wezen van de democratie”? Stel dat we minder gebruik zouden maken van bijtende en agressieve vormen van spreken. Dat zou het rijk van uitingen ongetwijfeld armoediger maken, maar betekent nog niet dat de democratie veel veren laat. Meningsvorming is aangewezen op kennisnemen van feiten en ervaringen vanuit uiteenlopende perspectieven en het afwegen wat nodig en wenselijk is. Het in ongereede raken van die communicatie zou pas werkelijk fataal zijn voor de democratie.’⁶

In deze bijdrage wijden we nader uit over het thema van het vrije woord, maar we doen dit vanuit een ietwat andere insteek: wat zijn een aantal van de obstakels waar we mogelijks tegenaan botsen wanneer we slachtoffers en slachtofferschap bestuderen vanuit een perspectief dat het persoonlijke drama wil overstijgen? En daaraan gekoppeld: wat zijn de gevaren van het gemak waarmee vanzelfsprekendheden en evidenties over slachtoffers en slachtofferschap het debat binnentreden over de wenselijke positie van het slachtoffer en de vormgeving van de reactie op criminaliteit? Deze bijdrage is vooral een uitnodiging om het debat over het centrale thema van deze bundel – de emancipatie van het slachtoffer – open te houden en met respect voor de complexiteit van het onderwerp te blijven bevragen en bestuderen. Zoals Corneel Verhoeven het ooit stelde: ‘Niets is vanzelfsprekend, gewoon of eenvoudig. Gewoon zijn alleen de dingen waarover wij besloten hebben niet meer na te denken.’⁷

5 Zie Van Stokkom 2015: 77 en 81.

6 Van Stokkom 2015: 82.

7 Geciteerd door Lieven Dupont tijdens een interview met Sjoerd Faber en Sibö van Ruller (2004: 236).

De vreemdeling van Camus

In *De vreemdeling* (1942) vertelt Albert Camus het verhaal van Meursault, die te horen krijgt dat zijn moeder is overleden.⁸ Hij neemt vervolgens de bus naar Marengo, zo'n 80 kilometer van Algiers, om 's nachts bij haar te waken, de begrafenis bij te wonen en dan weer huiswaarts te keren. De moeder van Meursault sleet haar laatste dagen in een rusthuis, iets waar ze het knap lastig mee had.

Camus schetst een beeld van een man die schijnbaar onbewogen blijft bij de dood van zijn moeder: onverschillig, emotioneel, zonder tranen. Na de begrafenis pikt hij de draad ook onmiddellijk weer op: hij gaat zwemmen, flirt en kijkt naar een komische film – alsof er niets is gebeurd. Door een toevallige samenloop van omstandigheden zal Meursault echter een man vermoorden. Na zijn arrestatie ging het verhaal de ronde dat hij op de dag van de begrafenis van zijn moeder blijk had gegeven van ongevoeligheid. De advocaat van Meursault is ongerust en vraagt of hij wel verdriet heeft gehad: '... het zal een klemmend argument voor de openbare aanklager zijn wanneer ik er niets op weet te antwoorden', aldus de advocaat.⁹ En inderdaad, tijdens het proces worden getuigen gehoord over zijn reacties bij het overlijden van zijn moeder. Een van hen is de directeur van het rusthuis waar de moeder van Meursault een kamer had:

'De president wilde precies horen of zij mij had verweten dat ik haar in het gesticht had gedaan en de directeur zei weer van ja. Maar deze keer voegde hij er niets aan toe. Op een andere vraag antwoordde hij dat hij verwonderd was geweest over mijn kalmte op de dag van de begrafenis. Men vroeg hem wat hij onder kalmte verstond. Daarop keek de directeur naar de punten van zijn schoenen en zei dat ik moeder niet had willen zien, en dat ik niet één keer had gehuild en dat ik onmiddellijk na de begrafenis was weggegaan zonder een kort gebed uit te spreken op het graf. Verder was hij door nog iets verrast: een van de

8 We citeren hier uit de Camus-bundel die in 1998 bij De Bezige Bij verscheen.

9 Camus 1998: 119.

begravenismannen had hem gezegd, dat ik niet wist hoe oud moeder was. Er heerste een ogenblik stilte, waarna de president hem vroeg of hij het wel degelijk over mij had gehad. Aangezien de directeur deze vraag niet begreep, zei de president hem: “Deze vraag wordt door de wet voorgeschreven.” Vervolgens vroeg de president aan de officier van justitie of hij de getuige soms nog een vraag wilde stellen. “O neen, dat is wel voldoende”, met een dusdanig nadruk en een zo zegevierende blik in mijn richting, dat ik voor het eerst sinds vele jaren het stomp-zinnige verlangen voelde te huilen, beseffend hoezeer ik door al die mensen werd verafschuwd.¹⁰

Verschillende details keren ook in de andere getuigenverklaringen terug: koffiedrinken, niet huilen, een relatie starten net na de dood van zijn moeder, enzovoort. De advocaat van Meursault hoort het met groeiend ongeduld aan en lijkt de wanhoop nabij:

‘... het geduld van mijn advocaat was uitgeput en terwijl hij zijn armen in de hoogte stak zodat zijn mouwen naar beneden vielen en de plooiën van een gesteven hemd zichtbaar werden, riep hij uit: “Ik vraag u, wordt hij beschuldigd zijn moeder te hebben begraven of een man te hebben gedood?” Het publiek lachte. Maar de officier van justitie stond opnieuw op, sloeg zijn toga om zich heen en verklaarde, dat men over de argeloosheid van de geachte verdediger moest beschikken om niet te beseffen dat er tussen deze beide reeksen feiten een diep, aangrijpend en wezenlijk verband bestond. “Ja”, riep hij met kracht uit, “ik beschuldig deze man een moeder te hebben begraven met het hart van een misdadiger.” Deze verklaring scheen een geweldige uitwerking op de jury en op het publiek te hebben. Mijn advocaat scheen ook geschokt en ik begreep dat de zaken niet goed voor mij gingen.”¹¹

10 Camus 1998: 144.

11 Camus 1998: 151.

Meursault is nu een vogel voor de kat. Kort daarna wordt hij ter dood veroordeeld.

Het citaat van Camus, dat we aan het begin van dit hoofdstuk hebben geplaatst, komt uit het voorwoord dat Camus schreef bij een uitgave uit 1955 van het boek. Vertaald naar het Nederlands leest het als volgt: ‘In onze samenleving riskeert elke man¹² die niet weent op de begrafenis van zijn moeder, veroordeeld te worden tot de dood.’ De samenleving waar Camus het over heeft wanneer hij spreekt over ‘onze samenleving’, is de Franse samenleving van midden twintigste eeuw. Dit is een samenleving waar de doodstraf nog aanwezig was (de laatste executie op Frans grondgebied voltrok zich in 1977). Frankrijk was op dat moment een koloniale grootmacht, wat wellicht verklaart waarom het verhaal zich afspeelt in en rond Marengo, in Algerije. ‘Onze samenleving’ anno 2019 is in die zin alvast anders, dat we leven in een postkoloniaal Europa dat zich heeft uitgeroepen tot doodstrafvrije zone. Vandaag de dag had Meursault wellicht tegen een (lange) vrijheidsstraf aangekeken. Recente Europese rechtspraak indachtig had hij daarenboven ook een ‘recht op hoop’ mogen koesteren¹³ om zijn dossier opnieuw voor te leggen en dus mogelijks ook ooit terug te keren naar die samenleving.

12 We vertalen ‘homme’ hier als ‘man’, omdat, zoals Sartre (1947) aangaf in zijn lezing van het boek van Camus, er een band is met het boek *De mythe van Sisyphus*: ‘En outre, sur plus d’un point, il est construit de manière à fournir une illustration concertée des théories soutenues dans *Le Mythe de Sisyphe*. Par exemple, M. Camus écrit dans ce dernier ouvrage: “Un homme est plus un homme par les choses qu’il tait que par les choses qu’il dit.” Et Meursault est un exemple de ce silence viril, de ce refus de se payer de mots: “(On lui a demandé) s’il avait remarqué que j’étais renfermé et il a reconnu seulement que je ne parlais pas pour ne rien dire.” Et précisément, deux lignes plus haut, le même témoin à décharge a déclaré que Meursault “était un homme”. “(On lui a demandé) ce qu’il entendait par là et il a déclaré que tout le monde savait ce qu’il voulait dire.”’

13 Vinter and Others v. the United Kingdom, EHRM 9 juli 2013. Over dit zogenoemde ‘recht op hoop’ stelde rechter Power-Forde het volgende in haar ‘concurring opinion’: ‘The judgment recognises, implicitly, that hope is an important and constitutive aspect of the human person. Those who commit the most abhorrent and egregious of acts and who inflict untold suffering upon others, nevertheless retain their fundamental humanity and carry within themselves the capacity to change. Long and deserved

Maar los van dergelijke ontwikkelingen op het vlak van straf-toemeting en -uitvoering in een Europese mensenrechtencontext, zijn er op andere vlakken wel parallellen merkbaar tussen de lotgevallen van Meursault en hedendaagse evoluties rond de straf. Het fundamentele gebrek dat de buitenwereld Meursault toedicht – de reden waarom hij ook als vreemdeling verschijnt – is zijn blijk van ongevoeligheid. Meursault belandt op het schavot, omdat hij de gevoelsmatige verwachtingen niet inlost. In tijden waarin slachtofferschap en menselijk leed prominenter op de voorgrond treden, lijkt het aannemelijk dat het probleem Meursault zich vermenigvuldigt. In de volgende paragrafen willen we vanuit dat oogpunt een verbinding maken tussen twee zaken: de dwingende verwachtingen die leven over hoe men zich emotioneel behoort te verhouden ten overstaan van ogenschijnlijk evident en vanzelfsprekend leed (het overlijden van de moeder van Meursault) enerzijds, en de wijze waarop die verwachtingen ons ervan kunnen weerhouden om ons anders uit te drukken, om te vermijden dat wij – net zoals Meursault – op het schavot eindigen anderzijds. Naast conformiteit aan de wet is er emotionele conformiteit waaraan moeilijk te ontsnappen lijkt – Meursault zelf bekoopt het alvast met zijn leven.

Emancipatie van slachtoffers: *private troubles, public issues*

Toen Camus *De vreemdeling* publiceerde in 1942, was er nog geen sprake van een victimologie. De term ‘victimologie’ zou voor de eerste keer gebruikt worden door Benjamin Mendelsohn in 1946.¹⁴ De eerste victimologen leken overigens weinig geïnteresseerd in het lot van het slachtoffer op zich: vanuit een etiologisch oogpunt poogden zij vooral beter het ontstaan van criminaliteit te begrijpen door de rol te bestuderen die het slachtoffer hierin mogelijk speelt. Marvin

though their prison sentences may be, they retain the right to hope that, someday, they may have atoned for the wrongs which they have committed. They ought not to be deprived entirely of such hope. To deny them the experience of hope would be to deny a fundamental aspect of their humanity and, to do that, would be degrading (p. 54).

¹⁴ Peters 1993.

Wolfgang¹⁵ kwam tot de vaststelling dat in 26% van de moordzaken het slachtoffer zelf actief een rol had gespeeld bij de totstandkoming van het levensdelict. Tegen die achtergrond introduceerde hij de term ‘*victim precipitation*’ waarmee hij de discussie over de rol van het slachtoffer wenste te objectiveren en uit het vaarwater te houden van het moraliserende en juridische discours gericht op het vaststellen van fout gedrag en strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Ezzat Fattah¹⁶ bewandelde een gelijkaardig pad in een studie met de weinig aan de verbeelding overlatende titel: *La victime est-elle coupable?* Menachem Amir¹⁷ kreeg kort daarna de wind van voren toen hij in *Patterns in Forcible Rape* op deze manier verkrachting bestudeerde.

De kritische receptie van Amirs boek zegt ook iets over de veranderende tijdsgeest en wijzigende opvattingen over de victimologie. De victimologie begon afstand te nemen van de etiologische vraagstukken en plaatste het lot van het slachtoffer centraal: wat is de incidentie van slachtofferschap? Welke zijn de gevolgen? Wat zijn de risico’s? Hoe zit het met meervoudig slachtofferschap? Hoe kunnen we (re)victimisering voorkomen? Hoe kunnen hulpverlening, politie, justitie beter aansluiting vinden bij de noden van slachtoffers? Welke rechten voor slachtoffers? Wat met genoegdoening en herstel? Bijna vier decennia terug had Ezzat Fattah¹⁸ het over een opmerkelijke metamorfose van de victimologie, van een ‘*victimologie de l’acte*’ naar een ‘*victimologie d’action*’:

‘Initialement, la victimologie était essentiellement axée sur des délits spécifiques tels les crimes de violence et plus particulièrement l’homicide, les délits sexuels et surtout l’inceste et le viol, délits contre la propriété, etc. À présent, la victimologie est préoccupée par l’affirmation des droits de la victime et par l’action visant à améliorer son sort. Les progrès théoriques, réalisés grâce aux travaux des pionniers, ont

15 Wolfgang 1958.

16 Fattah 1971.

17 Amir 1971.

18 Fattah 1980: 6.

été éclipsés par des développements majeurs dans le domaine appliqué mais sont destinés à fournir à la victime les services, l'aide et l'assistance dont elle a besoin et à lui permettre de se rétablir des effets traumatisants de la victimisation.¹⁹

Die victimologie is zich in sterke mate blijven richten op de *private troubles* van slachtoffers van criminaliteit. En dit beperkt zich niet tot de zogenoemde positivistische of conventionele victimologie: ook de radicale, kritische en feministische stromingen binnen de victimologie blijven in grote mate gericht op het lot van dat slachtoffer, met die kanttekening dat aandacht wordt gevraagd voor vergeten of on(der) belichte slachtoffers, de selectieve verontwaardiging over slachtofferschap en de structurele oorzaken van slachtofferschap.²⁰ De emancipatie van het slachtoffer wordt dan vooral bekeken en geëvalueerd in termen van de resultaten die worden geboekt op het vlak van lotsverbetering: betere opvang en ondersteuning, uitbouw van en uitkeringen door schadefondsen, hoor-, informatie- en spreekrecht voor slachtoffers, enzovoort. De bestudering van die emancipatie van het slachtoffer zelf blijft doorgaans buiten het vizier – en wanneer het wel gebeurt, dreigt die bestudering ondergeschikt gemaakt te worden aan een pleidooi voor méér aandacht voor en een versterking van de (rechts)positie van slachtoffers.²¹

Vanuit een dergelijk perspectief liggen sommige vragen minder voor de hand of ze worden als lastig ervaren. Slachtofferschap bestuderen op een niveau dat het individueel lijden en de persoonlijke noden overstijgt en los van de primaire drijfveer om de positie van slachtoffers te versterken, blijkt niet altijd eenvoudig. Het slachtoffer

19 Fattah 1980: 6-7.

20 Daems 2007.

21 Volgens Bas van Stokkom (2012) gebeurt dit bij Jan van Dijk (2008; 2009) kijk op de emancipatie van het slachtoffer. Met zijn girardiaanse analyse van de positie van het slachtoffer komt Van Dijk tot het besluit dat het slachtoffer als zondebok fungeert in een christelijke cultuur en geen volwaardige plaats krijgt: het slachtoffer mag zich laten horen voor zover hij vergeving toont. Vanuit die diagnose bouwt Van Dijk zijn pleidooi op voor een versterking van de positie van het slachtoffer.

ervaart zijn of haar lijden vaak als iets unieks, iets dat buitenstaanders, die het niet hebben doorgemaakt, nooit ten volle zullen begrijpen.²² Paul Rock²³ omschreef de beleving van nabestaanden van moordslachtoffers ooit als volgt: ‘... a devastating symbolic passage that forces an understanding that can never be quite intelligible to the outsider’. De opdracht van de sociale wetenschappen is echter om de dieperliggende processen te begrijpen die schuilgaan achter dergelijke individuele ervaringen. Volgens Zygmunt Bauman²⁴ ligt net daar de opdracht voor de sociologie:

‘Deeply immersed in our daily routines, though, we hardly ever pause to think about the meaning of what we have gone through; even less often have we the opportunity to compare our private experience with the fate of others, to see the social in the individual, the general in the particular; this is precisely what sociologists can do for us. We would expect them to show us how our individual biographies intertwine with the history we share with fellow human beings.’

Wanneer dergelijke individuele levensverhalen in samenhang worden bekeken met ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, dan ligt het voor de hand dat ze hun uitzonderlijke karakter verliezen. En dat blijkt niet altijd eenvoudig om te verteren. Zo licht Jean-Michel Chaumont²⁵ in zijn boek *La concurrence des victimes* toe hoe moeilijk het is om als socioloog onderzoek te doen naar de Holocaust. Volgens Chaumont kijkt de sociologie van genocide aan tegen twee obstakels: een intellectueel obstakel (elk fenomeen zou zijn eigen ontstaansgeschiedenis kennen en vanuit dat oogpunt kan de sociologie geen bijdrage leveren aan een beter begrip van dergelijke gruweldaden) en een moreel obstakel (elke poging om genocides te vergelijken wordt gezien als een banalisering). Chaumont spreekt van ‘intellectueel

22 Daems 2007.

23 Rock 1998: 193.

24 Bauman 1990: 10.

25 Chaumont 2002.

terrorisme': moest hij hieraan toegegeven hebben, dan had hij nooit kunnen belichten hoe belangrijk de constructie van uniekheid of uitzonderlijkheid geweest is binnen een bittere strijd om erkenning tussen verschillende groepen van slachtoffers van de Holocaust, en slachtoffers van andere genocides. Claims over 'uitzonderlijk slachtofferschap' en wie het meeste geleden heeft, speelden een belangrijke rol in een strijd om erkenning. Zijn studie van de nasleep van de Holocaust is dus niet gericht op het minimaliseren van de gruwel die zich heeft afgespeeld in de kampen; hij is eropuit om aan te tonen hoe 'claims op uitzonderlijkheid' de relaties tussen slachtoffers vormgeven en omgevormd worden tot machtsbronnen die bescherming bieden tegen kritiek.

De bemerkingen van Chaumont over de moeilijkheden om slachtofferschap vanuit een sociologisch oogpunt te begrijpen herinneren aan eerdere discussies, zoals de kritische ontvangst van Hannah Arendts boek over het proces Eichmann.²⁶ Arendt werd ervan beschuldigd geen sympathie te hebben voor de slachtoffers van de Holocaust en het uitroeiingsproces te trivialisieren.²⁷ Maar Arendt volhardde, om goede redenen, zoals ze schreef in een brief aan Karl Jaspers: *'One thing is certain: we have to combat all impulses to mythologize the horrible and to the extent that I can't avoid such formulations, I haven't understood what actually went on.'*²⁸

Naast dergelijke vormen van 'intellectueel terrorisme' is er ook het risico van 'emotionele correctheid'. De term werd gebruikt door Zygmunt Bauman²⁹ in *Society under Siege* om het opmerkelijke stilzwijgen te duiden van dissidente stemmen in de VS in de nasleep van 9/11, toen een indrukwekkende militaire operatie op poten werd gezet om de aanval op de Twin Towers en het Pentagon te beantwoorden. Het verschil met Chaumont lijkt niet zo groot, maar het is er wel: het gaat hier om een vorm van zelfcensuur om te vermijden dat de

26 Arendt 1993.

27 Young-Bruehl 1982: 369-378.

28 Arendt & Jaspers 1992: 69.

29 Bauman 2002: 7.

gevoelens van slachtoffers en anderen gebruskeerd worden. Omgaan met ‘emotionele correctheid’ kan een bijzondere uitdaging vormen bij terreuraanvallen zoals 9/11 waar we geconfronteerd worden met een ‘*compassion sans limite*’,³⁰ waarbij het menselijk leed zulke proporties aanneemt, dat enige kritische distantie om sociale mechanismen te begrijpen, moeilijk in te bouwen lijkt.

Heeft de samenleving de slachtoffers die het verdient?

‘*Les sociétés ont les criminels qu’elles méritent.*’ Alexandre Lacassagne gebruikte deze uitdrukking voor de eerste keer in 1885, tijdens het eerste internationale congres over criminele antropologie in Rome. In zijn lezing bekritiseerde hij Cesare Lombroso’s theorie over de atavistische misdadiger. In een artikel uit 1913 formuleerde Lacassagne het als volgt:

‘Tout acte nuisible à l’existence d’une collectivité est un crime. Tout crime est un obstacle au progrès. Le milieu social est le bouillon de culture de la criminalité; le microbe c’est le criminel, un élément qui n’a d’importance que le jour où il trouve le bouillon qui le fait fermenter. Les sociétés ont les criminels qu’elles méritent.’³¹

Voor Lacassagne werkt een dergelijke kijk op criminaliteit bevrijdend:

‘On the one hand is the fatalism which flows inevitably from the anthropometric theory; and on the other, social initiative. If the social environment is everything, and if it is so defective as to favor the growth of vicious or criminal natures, it is to this environment and its conditions of functioning that our reforms must be directed.’³²

30 Derrida 2003.

31 Lacassagne 1913: 364.

32 Geciteerd in Bongers 1916: 148.

Lacassagnes woorden zouden een eigen leven gaan leiden binnen de criminologie. Het is geen toeval dat Willem Bongers, een van de oervaders van de kritische criminologie, hem uitvoerig citeerde.³³ En ook Herman Mannheim, een van de pioniers van de moderne Britse criminologie, belichtte het belang van zijn woorden in de inleiding tot enkele hoofdstukken gewijd aan '*our criminogenic society*'. Lacassagnes woorden vormen, zo stelde Mannheim in *Comparative Criminology*, '*... the leitmotiv of criminal sociology*'. Mannheim paste de uitdrukking wel lichtjes aan om '*unnecessary moralizing*' te vermijden. De beladen term '*deserve*' liet hij daarom bewust achterwege. Mannheim stelde een meer neutrale formulering voor: '*every society possesses the type of crime and of criminals which fits into its cultural, moral, social, religious and economic conditions*'.³⁴

Het is niet de bedoeling hier de woorden van Lacassagne te wikkelen en te wegen: we volstaan met erop te wijzen dat niettegenstaande heel wat kritische kanttekeningen over sociologisch determinisme en reductionisme,³⁵ de uitdrukking de weg heeft bereid om toentertijd gangbare opvattingen over criminaliteit te bevragen. Op die manier hebben de woorden van Lacassagne een belangrijke rol vervuld om het debat over criminaliteit open te trekken en verder te kijken dan het individu, naar de sociale determinanten van criminaliteit. De provocerende toon is daarenboven ook niet geheel toevallig, gelet op de toenmalige context van rivaliteit en schoolvorming: de woorden werden geuit in het hol van de leeuw, de Italiaanse hoofdstad tijdens een congres over de criminele antropologie.

Wat zou er gebeuren als we de woorden 'crimineel' in het bovenstaande citaat zouden vervangen door 'slachtoffer' en de hypothese lanceren dat het 'sociaal milieu' de 'bouillon' vormt voor een 'cultuur van slachtofferschap'? Of dat het slachtoffer een element vormt dat maar kan 'gisten' in een gedegen 'bouillon'? Heeft een samenleving de slachtoffers die het verdient? Of in Mannheims termen:

33 Bongers 1916.

34 Mannheim 1965: 422.

35 Van Wieringh 1971.

heeft elke samenleving vormen van slachtofferschap en slachtoffers die passen in haar ‘culturele, morele, sociale, religieuze en economische condities’? Dergelijke vragen zijn belangrijk en legitiem, gelet op de wisselende aandacht voor slachtoffers van criminaliteit. Hoe verhoudt de slachtofferthematiek zich tot vraagstukken van solidariteit en macht, van cohesie en polarisering, van markt en identiteit? De klassieke sociologische thema’s en invalshoeken lenen zich voor de studie van slachtoffers en slachtofferschap.³⁶ Chaumonts ‘intellectueel terrorisme’ en Baumans ‘emotionele correctheid’ lijken er eerder op gericht te zijn om belangrijke vragen te ontwijken of vraagstellers te intimideren. Dit werd recent nog duidelijk toen op 24 juni 2019 het U.S. Holocaust Memorial Museum een verklaring liet verspreiden waarin het ‘... *unequivocally rejects efforts to create analogies between the Holocaust and other events, whether historical or contemporary*’. De boodschap kwam er nadat een Amerikaanse politica het had aangedurfd een vergelijking te maken tussen migrantenkampen aan de zuidgrens van de VS, waar kinderen in mensonwaardige omstandigheden werden opgesloten.³⁷

Voorbij cyclopische victimologie

Opkomen voor het ‘vrije woord’ over slachtofferschap is van groot belang, omdat het ons een sleutel verschaft tot een beter begrip van het functioneren van de samenleving zelf.³⁸ Waarom krijgt het ene slachtoffer veel en het andere geen aandacht? De jonge studente wel, de bootvluchteling niet? Dergelijke vragen moeten gesteld worden om te vermijden dat die aandacht al te snel als vanzelfsprekend wordt aanvaard.³⁹ Maar ook omdat de reacties op deviant gedrag en criminaliteit gevormd en hervormd worden door de wijze waarop we slachtoffers en slachtofferschap begripen. Het slachtofferthema (en de daarmee gepaard gaande wetenschappelijke productie) drukt

36 Daems 2020.

37 Kerenji 2019.

38 Daems 2020.

39 Daems 2005.

zijn stempel op visies rond straf en samenleving. Dat is de les die we kunnen trekken uit de lotgevallen van Meursault die zijn emotionele non-conformiteit door een falend inleefvermogen met zijn leven moet bekopen. In dat verband hadden we het tien jaar terug over de gevaren van een 'cyclopische victimologie'.⁴⁰ In navolging van Herman van Gunsteren,⁴¹ die stelt dat overijverige politici soms wat weg hebben van cyclopen wanneer ze met terreur worden geconfronteerd (ze richten al hun aandacht op de gevaren van het terrorisme, maar missen een oog om de gevaren van hun eigen aanpak voor de democratie te zien), bestaat het risico dat de ijver om de positie van slachtoffers te herzien ons blind maakt voor mogelijke neveneffecten. Het thema dat centraal staat in deze bundel is nu eenmaal verre van onschuldig, zoals ook blijkt uit de bijdragen in dit boek (en het werk van Bas van Stokkom): slachtofferpopulisme, exploitatie van lijden, concurrentie en identiteitsstrijd, enzovoort. Een beter begrip van de maatschappelijke dynamieken en de biotopen waarin slachtoffers gedijen, is uiteindelijk ook batig voor slachtoffers van criminaliteit zelf.

Literatuur

- Amir, M. (1971). *Patterns in Forcible Rape*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press.
- Arendt, H. & Jaspers, K. (1992). *Correspondence 1926-1969*. New York: Harcourt Brace Janovich.
- Bauman, Z. (1990). *Thinking Sociologically*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (2002). *Society under Siege*. Cambridge: Polity Press.
- Bonger, W.A. (1916). *Criminality and Economic Conditions*. Boston: Little, Brown, and Company.

⁴⁰ Daems 2008.

⁴¹ Van Gunsteren 2004.

- Camus, A. (1998). *Bruiloft – De vreemdeling – De pest – De zomer – De val*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Chaumont, J.-M. (2002). *La concurrence des victimes*. Parijs: La Découverte.
- Daems, T. (2005). Slachtoffers in H/holsters. In: Verbruggen, F., Verstraeten, R., Van Daele, D. & Spriet, B. (red.), *Strafrecht als roeping. Liber Amicorum Lieven Dupont*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 329-343.
- Daems, T. (2007). Een sociologische verkenning van victimisering. *Panopticon*, 28(1), 30-45.
- Daems, T. (2008). Victimologen met stekelvacht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 8(4), 45-52.
- Daems, T. (2020, in voorbereiding). *Victims: A Sociology for the Aftermath of Crime*. Londen: Routledge.
- Derrida, J. (2003). *Voyous*. Parijs: Editions Galilée.
- Dijk, J. van (2008). *Slachtoffers als zondebokken*. Antwerpen: Maklu.
- Dijk, J. van (2009). Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16, 1-33.
- Faber, S. & Ruller, S. van (2004). Een criminoloog in een juristenvacht: interview met L. Dupont. *Pro Memorie*, 6(1-2), 214-236.
- Fattah, E. (1971). *La victime est-elle coupable? Le rôle de la victime dans le meurtre en vue de vol*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal.
- Fattah, E. (1980). Victimologie: tendances récentes. *Victimologie*, 13(1), 6-36.
- Gunsteren, H. van (2004). *Gevaarlijk veilig. Terreurbestrijding in de democratie*. Amsterdam: van Gennep.
- Kerenji, E. (2019). Why we resist Holocaust analogies – and why it's time to embrace them. *The Washington Post*, 1 juli.
- Lacassagne, A. (1913). Des transformations du droit pénal et les progrès de la médecine légale de 1810 à 1912. *Archives d'anthropologie criminelle*, 321-364.
- Mannheim, H. (1965). *Comparative Criminology: A Text Book*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Peters, T. (1993). Slachtofferschap: probleemanalyse, sociale en penale reacties. In: Goethals, J. & Peters, T. (red.), *De achterkant van criminaliteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 5-90.
- Rock, P. (1998). Murderers, victims and 'survivors.' The social construction of deviance. *British Journal of Criminology*, 38(2), 185-200.

- Sartre, J.-P. (1947). 'Explication de L'Étranger'. *Situations I*.
- Stokkom, B. van (2008). *Mondig tegen elke prijs: het vrije woord als fetisj*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Stokkom, B. van (2012). A Natural Right to Revenge? Victim Impact Statements and Penal Populism, in: Nelen, H. & Claessen, J. (eds.), *Beyond the Death Penalty. Reflections on Punishment*. Antwerpen: Intersentia, 117-134.
- Stokkom, B. van (2015). Satire en politiek incorrecte taal: de premie op taboe-doorbreken. *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, 3, 73-83.
- Weringh, J. van (1971). *Heeft onze maatschappij de criminaliteit die zij verdient?*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Wolfgang, M.E. (1958). *Patterns in Criminal Homicide*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Young-Bruehl, E. (1982). *Hannah Arendt: For the Love of the World*. New Haven: Yale University Press.

JURIDISCH UITGESLOTEN, PROBLEEM OPGELOST?

DE VERLIESPOST VAN GEREGULEERDE COMPASSIE

Vincent Geeraets en Wouter Veraart

De positie van slachtoffers in onze rechtsorde is in de afgelopen decennia steeds sterker geworden, niet alleen op het terrein van het strafrecht, maar ook in het privaatrecht en bestuursrecht. Deze ontwikkeling is al vaak gesignaleerd en in juridische tijdschriften al dan niet kritisch besproken. In deze bijdrage willen wij ingaan op een gerelateerde ontwikkeling: die van een overheid of een andere machtige publieke of private instelling die zich het leed van slachtoffers zegt aan te trekken, maar zich bij het vinden van een oplossing voor hun behoeften bedient van vormen van regulering die tot doel hebben de klassiek-juridische wijze van conflictbeslechting voor een onafhankelijke rechter te omzeilen. Met een verwijzing naar de noodzaak van een efficiënte oplossing voor de daadwerkelijke behoeften van slachtoffers, wordt aan de ene kant een kader voor een vorm van morele genoegdoening geboden, terwijl aan de andere kant de erkenning van juridische aansprakelijkheid of een gang naar de rechter moeilijker wordt gemaakt of zelfs nagenoeg geblokkeerd. De morele betrokkenheid van de machtige instantie bij het wel en wee van sommige groepen slachtoffers komt, met andere woorden, met een juridische prijs. De erkenning van slachtofferschap gaat in deze gevallen ten koste van het vermogen van de belanghebbenden om als verantwoordelijk rechtssubject binnen de rechtsorde te handelen. Interessant is dat de overheid en andere organisaties zich bij het opstellen van dergelijke

regelingen wél van een juridisch instrumentarium bedienen. In het navolgende willen wij dit verschijnsel aan de hand van twee praktijkvoorbeelden iets verder in beeld brengen en aan een nadere kritische analyse onderwerpen. Het eerste voorbeeld heeft betrekking op een concrete casus rond het repareren van juridisch onrecht uit het verleden en zou men om die reden tot het gebied van *transitional justice* kunnen rekenen. Het tweede voorbeeld ligt dicht bij huis en gaat in op de vraag naar de wenselijkheid van excuses voor fouten in de medische sector. In beide gevallen zit de machtige partij in de maag met klachten van slachtoffers en zoekt ze naar wegen om van aanhoudende verwijten en claims af te komen zonder zich juridisch kwetsbaar te maken. Bij de bespreking van deze twee voorbeelden stellen wij de vraag centraal in hoeverre het reguleren van morele gebaren wel echt losgekoppeld kan of zou moeten worden van de vraag naar juridische aansprakelijkheid.

Deze thematiek en casuïstiek liggen dicht bij het werk van Bas van Stokkom ter gelegenheid van wiens afscheid aan de Radboud Universiteit deze bijdrage werd geschreven. Zijn brede interesse in slachtofferschap is steeds verbonden met de complexe vraag naar de draagkracht en de mogelijkheden van de rechtsorde, die nooit ver af staat van de politiek. Van Stokkoms denken beweegt zich in dat kader voortdurend op grensgebieden waar tegenstellingen elkaar blijken te raken: het grensvlak van rationaliteit en emotie in zijn belangstelling voor populisme en vrijheid van meningsuiting,¹ het grensvlak van politiek, moraal, religie en recht in de context van *transitional justice*² en het grensvlak van toekomstgericht herstel en op het verleden gerichte vergelding in de executiefase van het strafrecht.³ In onze bijdrage staat de breuklijn tussen morele gebaren en juridische aansprakelijkheid centraal en wij hopen dat wij daarmee niet alleen zijn interesse, maar ook die van veel andere lezers zullen wekken.

1 Zie Van Stokkom 2008.

2 Zie Van Stokkom, Doorn & Van Tongeren 2012.

3 Zie Van Stokkom 2016: 777-806.

1 De backpay-kwestie

Het eerste voorbeeld dat wij willen bespreken, is de zogeheten backpay-kwestie die al bijna 75 jaar sleept. In deze kwestie gaat het om achterstallige salarissen van zowel militair als burgerlijk overheids-personeel uit Nederlands-Indië dat tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdens de Japanse bezetting tussen maart 1942 en augustus 1945 veelal onder zeer schrijnende omstandigheden in Japanse interneringskampen had verbleven. Toen de Japanse bezetting ten einde was en de situatie in Nederlands-Indië door revolutie en geweld opnieuw uiterst precair werd, bleek het Nederlands-Indische bestuur financieel noch bij machte, noch bereid om de verschuldigde salarissen over de tijd dat men gedwongen had vastgezeten, te vergoeden. Toen deze omvangrijke groep vervolgens bij de Nederlandse Staat aanklopte, weigerden opeenvolgende Nederlandse kabinetten de juridische aansprakelijkheid voor betaling van de over deze periode gederfde, achterstallige salarissen te aanvaarden. Het belangrijkste maar controverste argument daarvoor was, dat deze zaak bestuursrechtelijk en privaatrechtelijk een zuiver ‘Nederlands-Indische’ aangelegenheid was geweest die niet voor rekening van het koninkrijk in Europa zou kunnen of mogen komen. Na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 werd daaraan toegevoegd dat vanaf dat moment de republiek Indonesië en niet de Nederland Staat voor deze claims aansprakelijk was geworden. Het is hier niet de plaats om de merites van deze omstreden argumenten te bespreken of om de geschiedenis van de backpay-kwestie te reconstrueren.⁴ Hier volstaat de vaststelling dat het onafhankelijke Indonesië allerm minst bereid was deze kwestie te regelen of de aansprakelijkheid daarvoor te aanvaarden, zodat de zaak toch weer voortdurend op de agenda van de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement terechtkwam.

Een interessant debat over de kwestie vond op 30 maart 1954 in de Tweede Kamer plaats. Op dat moment lag een regeringsvoorstel voor om gedupeerden via een rehabilitatieregeling tegemoet te komen.

4 Zie Meijer 2005.

Deze regeling voorzag niet in een vergoeding voor de gederfde salarissen, maar was bedoeld om deze categorie mensen weer op weg te helpen en hun actuele financiële nood te lenigen. Bij Tweede Kamerleden wekte het feit dat het ging om een buitenwettelijke regeling die gebaseerd was op morele overwegingen en uitdrukkelijk niet op een erkenning van juridische aansprakelijkheid, de meeste wrevel. Dit werd bijvoorbeeld door Cornelis van Dis (SGP) destijds als volgt verwoord:

‘Dit niet behandelen overeenkomstig recht en billijkheid, is juist hetgeen de hierbij betrokkenen zo diep grieft. Het gaat bij hen toch niet allereerst om de miljoenen, die hun onthouden werden en die tot herstel van geleden onrecht zo nodig zouden zijn geweest, doch om de rechtsontkenning, welke herhaaldelijk in de stukken der Regering tot uiting komt, daarin bestaande, dat zij vasthoudt aan het onrecht, dat aan de Nederlanders in Indië onder de druk van toenmalige onmacht door het Indische Gouvernement, onder verantwoordelijkheid der Nederlandse Regering, is aangedaan. Door dit onrecht te bestendigen en het zelfs tot een beginsel te verheffen, worden degenen, die bij de kwestie der achterstallige betalingen zo op het allernauwst betrokken zijn, feitelijk tot statenloze burgers verklaard.’⁵

Het centrale punt in deze interventie van Van Dis is dat de ervaring van rechtsontkenning, van het als rechtssubject miskend of ongezien zijn, niet goed geredresseerd kan worden met een juridisch onverplicht, moreel gebaar, ook niet als dit gebaar de vorm van een ministeriële regeling heeft. Door het ontbreken van een wettelijk kader, een basis in het recht zelf, wordt het gevoel van juridische uitsluiting gecontinueerd en de onrechtservaring bestendigd. Bovendien had het gemis aan een wettelijk kader nog een ander nadeel. Doordat de regeling een vrijblijvend karakter had, was zij grotendeels onttrokken aan rechterlijke controle. Deze belangrijke kwestie werd in hetzelfde

5 *Handelingen II* 1953/54: 898.

debat naar voren gebracht door William Lemaire (KNP), een katholieke Indische Nederlander en jurist die in de Tweede Kamer herhaaldelijk opkwam voor de belangen van repatrianten:

‘In het belang van de zekerheid van recht, in de dubbele betekenis van subjectief en objectief recht, in de dubbele betekenis dus van goede formulering van de regel en berekenbaarheid van de aanspraak door de burger, is het nodig dat de te treffen voorzieningen bij formeel bindende bepalingen worden gegeven. Bovendien geldt dit: subjectieve rechten zullen ontstaan; het is goed, dat zij ook onder de hoede kunnen worden gebracht van de rechterlijke macht.’⁶

Volgens vrijwel alle fractiewoordvoerders die aan dit debat deelnamen, kon op het juridisch onrecht dat had plaatsgevonden slechts een passend juridisch antwoord volgen. Op de ervaring van juridische uitsluiting kon slechts een juridische insluiting – een volwaardige erkenning als rechtssubject door een wettelijke, rechtens verplichtende toekenning van subjectieve rechten – het juiste antwoord zijn. De regering, bij monde van de minister zonder portefeuille Joseph Luns, moest daar echter niets van weten. Elke aanvaarding van juridische aansprakelijk voor de backpay-problematiek wilde de Nederlandse regering voorkomen, omdat niet te overzien zou zijn wat dit de Staat zou kunnen gaan kosten. De rehabilitatieregeling bood de betrokkenen voldoende soelaas, meende de minister. Door bovendien pragmatisch voor een niet-wettelijke regeling te kiezen, kon men kostbare tijd besparen en in de uitvoering flexibel blijven; ook de gedupeerden zouden daarbij het meest zijn gebaat. Door niet voor een wettelijke regeling te kiezen, kon de regering ten slotte voorkomen, dat het parlement amendementen zou indienen.⁷ Ondanks de forse en brede kritiek die er in de Tweede Kamer op de rehabilitatieregeling

⁶ *Handelingen II* 1953/54: 888.

⁷ *Handelingen II* 1953/54: 902-903.

bestond, legde de meerderheid zich uiteindelijk bij het machtswoord van de regering neer.⁸

De gedupeerden zelf voelden zich juridisch in de kou gezet. Hans Meijer citeert in zijn historische reconstructie van de backpay-kwestie uit het volgende gedicht, getiteld ‘Recht! Geen medelijden’, dat in december 1953 in het orgaan van de NIBEG (Nederlandsch-Indische Bond van Ex-krijgsgevangenen en Geïnterneerden) werd gepubliceerd:

‘Geen fooi, geen aalmoes kan ons rehabiliteren,
Slechts eerlijk rechtsherstel op wettelijke grond:
Dan eerst zal onze lange lijdensweg zich keren
En zal voor ons duisternis in licht verkeren,
Al krijgen wij ook minder dan het “volle pond”.’⁹

Dit is geen grote dichtkunst, maar de boodschap is helder.¹⁰

In een moeizame dynamiek met het politieke debat liepen er in deze periode enkele juridische procedures, waarmee gepoogd werd jurisprudentie uit te lokken over de aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat voor de niet-betaalde salarissen. Ondanks schaarse succesjes bij lagere rechters,¹¹ werden deze processen door de gedupeerden

8 Meijer 2005: 207-208.

9 Meijer 2005: 192.

10 Vergelijkbare geluiden klonken in de tweede helft van de jaren veertig van de kant van de – veelal Joodse – claimanten die tijdens de bezettingsjaren van hun rechten waren beroofd. Voor een voorbeeld, zie Veraart 2005: 128, n. 115. Ook in de jaren negentig van de vorige eeuw, tijdens de ‘volgende ronde’ in het Nederlands rechtsherstel zetten vertegenwoordigers van de gedupeerde Joodse gemeenschap in op erkenning en restitutie ten aanzien van juridisch onrecht, en niet op gebaren van compassie: zie Ruppert 2017: 264.

11 Zie bijvoorbeeld Rb. Den Haag 26 maart 1956. Interessant is voorts Rb. Den Haag 12 januari 1953, waarin aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat werd aangenomen voor een misdrijf dat door KNIL-militairen werd gepleegd. In deze uitspraak maakte de Haagse rechtbank korte metten met de stelling van de landsadvocaat dat de Nederlandse Staat niet voor KNIL-aangelegenheden aansprakelijk zou kunnen zijn. Naar aanleiding van deze uitspraak volgde een schikking, waarbij de Nederlandse Staat zijn aansprakelijkheid alsnog uitsloot. Zie Vermeulen 2017, weekendbijlage:

in hoogste instantie in de jaren 1956-1958 verloren, met als gevolg dat de Nederlandse regering vanaf dat moment haar standpunt ten faveure van een vrijwillige, morele benadering met afwijzing van elke vorm van juridische aansprakelijkheid, kon handhaven.¹²

Meijer laat in zijn studie zien dat de backpay-kwestie ook in de periode 1960-2005 niet doodbloedde, maar met tussenpozen steeds weer op de politieke agenda terugkeerde. Wij gaan daar hier aan voorbij, maar willen wel de hypothese opwerpen dat de reden dat de backpay-kwestie niet afgesloten kon worden, gerelateerd is aan de consistent volgehouden beleidslijn van de Nederlandse regering om in het zoeken naar een antwoord op dit type onrecht niet voor rechtserkenning (juridische inclusie) te kiezen, maar voor het reguleren van, nadrukkelijk als volledig vrijwillig gepresenteerde, morele gebaren. Die politiek heeft echter tot gevolg dat het gevoel van juridische uitsluiting dat aan de basis ligt van het oorspronkelijke onrecht niet wordt geapaiseerd, maar wellicht zelfs juist verscherpt. Het onverplichte morele gebaar ‘herhaalt’ immers het mechanisme waarop het slachtofferschap gebaseerd is.

De laatste ontwikkeling in de backpay-kwestie kan in dit verband niet onbesproken blijven. Eind 2015 bereikte staatssecretaris Martin van Rijn (VWS) met het Indisch Platform, een belangenorganisatie voor voormalig Indische Nederlanders en hun afstammelingen, een nieuw akkoord over de backpay-kwestie. Dit akkoord leidde tot een regeling waarin een uitkering van 25.000 euro netto in het vooruitzicht wordt gesteld aan voormalig Indische ambtenaren en militairen van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) die op 15 augustus 2015 nog in leven waren.¹³ Het Indisch Platform was verheugd

26-29. Het is opmerkelijk dat deze uitspraak in Meijer 2005 niet wordt vermeld, hoewel zij directe implicaties lijkt te hebben voor de backpay-kwestie.

12 HR 15 juni 1956 en HR 28 maart 1958.

13 Regeling van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 16 december 2015, houdende regels met betrekking tot het toekennen van een eenmalige uitkering aan hen die als ambtenaar of militair ten tijde van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië in dienst waren van het Nederlands-Indisch Gouvernement en aan wie gedurende deze periode geen dan wel onvolledig salaris is uitbetaald (Uitkeringsregeling Backpay).

over dit akkoord en ook de staatssecretaris toonde zich tevreden. In een nieuwsbericht sprak hij van ‘een definitieve oplossing’ waardoor het dossier kon worden ‘gesloten’, en gaf aan dat morele verplichtingen soms ‘zwaarder wegen’ dan juridische.¹⁴

De vraag is echter of deze blijdschap en dit optimisme wel helemaal gerechtvaardigd zijn. Wie iets scherper kijkt, moet constateren dat ook dit laatste akkoord weer de vorm heeft van een buitenwettelijke regeling die op een vrijwillige, morele tegemoetkoming berust, waaraan geen of nauwelijks rechten kunnen worden ontleend. Dat bleek bijvoorbeeld bij de procedures die er inmiddels over de controverse peildatum van 15 augustus 2015 zijn gevoerd.¹⁵ Nabestaanden die zich bij de bestuursrechter beklaagden over het feit dat zij niet voor een uitkering in aanmerking kwamen omdat het overlijden van de gedupeerde ambtenaar of militair reeds voor de peildatum had plaatsgevonden – waardoor zij stelden ongelijk te zijn behandeld – vonden geen gehoor. Illustratief is de volgende overweging van de bestuursrechter in de richting van nabestaanden van een gedupeerde die buiten het kader van de regeling is gevallen:

‘Het gaat [...] om een buitenwettelijke regeling waarbij aan een beperkte kring van belanghebbenden een eenmalige uitkering wordt toegekend. De eenmalige uitkering op grond van de Regeling betreft dus een onverplichte tegemoetkoming.’¹⁶

Door het buitenwettelijke, vrijwillige karakter van de regeling acht de bestuursrechter zich niet bij machte om aan het juridische gelijkheidsbeginsel te toetsen en te bepalen in hoeverre het niet verstrekken van de ‘tegemoetkoming’ al dan niet rechtmatig is geweest. Want

14 Zie ‘Eindelijk “backpay”, zij het slechts voor enkelen: Van Rijn en Indisch Platform doorbreken 70-jarige impasse’, 3 november 2015.

15 Voor de datum van 15 augustus was – symbolisch – gekozen vanwege de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945. Zie voor meer informatie over de procedures die er naar aanleiding van deze regeling gevoerd zijn en die hoofdzakelijk de peildatum betroffen Regioplan 2018.

16 Rb. Noord-Nederland (bestuursrechter) 1 augustus 2017.

hem past in deze context grote juridische terughoudendheid: feitelijk beweegt deze regeling zich buiten de kaders van onze rechtsstaat en heeft zij veeleer een charitatief karakter. Deze lijn is in januari 2018 door de Centrale Raad van Beroep bevestigd.¹⁷ Opvallend is dat de Centrale Raad van Beroep nog verder gaat dan de lagere rechter en van oordeel is dat een dergelijke onverplicht begunstigende buitenwettelijke regeling juridisch nergens aan kan of zou moeten worden getoetst, dus ook niet aan non-discriminatiebepalingen. Het enige wat de rechter in deze context wel kan doen, is kijken of de regeling zelf consistent wordt toegepast.

Het mag ironisch heten dat ook deze laatste poging om de backpay-kwestie ‘definitief’ te regelen door haar buitenwettelijke, onverplichte karakter aan hetzelfde euvel mank gaat als de rehabilitatieregeling uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Opnieuw wordt de oerervaring van juridische uitsluiting beantwoord met de regulering van een moreel gebaar die belanghebbenden uitsluit van gangbare juridische waarborgen, zoals het recht op een gelijke behandeling en een volwaardige vorm van rechterlijke controle. Het onverplichte morele gebaar kan de gedupeerde nimmer geven wat zij of hij vooral blijkt te verlangen: rechtserkenning door zich opnieuw als rechtssubject in de rechtsstaat opgenomen te weten.

2 Excuses na een medische fout

Het tweede voorbeeld dat wij bespreken komt uit het medische domein. Anders dan vroeger het geval was, zijn artsen tegenwoordig verplicht om na het maken van een fout excuses aan te bieden aan de gedupeerde patiënt. Deze excuses vormen echter een moreel, niet-juridisch gebaar. Patiënten kunnen zich er niet op beroepen ter ondersteuning van een claim tot schadevergoeding. In deze paragraaf betogen wij, in lijn met het eerste voorbeeld, dat het loskoppelen van excuses en juridische aansprakelijkheid op bezwaren stuit.

¹⁷ CRvB 11 januari 2018.

In regelgeving over medische zorg is er steeds meer aandacht voor immateriële behoeften van de patiënt. Zo verplicht de Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg (Wkkgz) sinds 1 januari 2016 de zorgaanbieder om een patiënt (of nabestaanden/vertegenwoordigers) onmiddellijk te informeren over een medisch incident.¹⁸ Deze openheid acht de wetgever van groot belang voor het welzijn van de patiënt. In samenhang met deze openheid dient de zorgverlener *excuses* te maken indien sprake is van een gemaakte fout.¹⁹ Aanbeveling 8 van de ‘Gedragscode Openheid medische incidenten; betere afwikkeling Medische Aansprakelijkheid’ (GOMA) luidt bijvoorbeeld:

‘Indien uit het onderzoek naar de toedracht van het incident blijkt dat er sprake is geweest van een fout, dan erkent de zorgaanbieder deze fout en biedt hij de patiënt verontschuldigingen aan.’

In de toelichting bij deze aanbeveling wordt opgemerkt dat het erkennen van een fout en daar spijt over betuigen *niet* gelijk staan aan het erkennen van civielrechtelijke aansprakelijkheid. Er is nader onderzoek voor nodig om te bepalen of de zorgaanbieder aansprakelijk is voor schade. Deze opvatting komt ook naar voren in de rechtspraak. De Rechtbank Den Haag brengt, in een vaak geciteerde uitspraak, een strikte scheiding aan tussen excuses en aansprakelijkheid:

‘Het maken van verontschuldigingen door een ziekenhuis wordt door patiënten als heel belangrijk ervaren en dient strikt te worden

18 De wetgever definieert in het uitvoeringsbesluit van de Wkkgz een incident als volgt: ‘een niet-beoogde of onverwachte gebeurtenis, die betrekking heeft op de kwaliteit van de zorg, en heeft geleid, had kunnen leiden of zou kunnen leiden tot schade bij de cliënt.’

19 Johan Legemaate e.a. schrijven in dit verband: ‘Een spijtbetuiging wordt gezien als een belangrijk instrument om de relatie patiënt-zorgverlener te normaliseren [...]. In de richtlijnen van de Harvard Hospitals wordt het aanbieden van excuses getypeerd als “one of the most powerful things a caregiver can do to heal the patient – and him/herself”. Patiënten kunnen het de zorgverlener lang kwalijk blijven nemen dat hij of zij nooit excuses heeft aangeboden.’ Legemaate, Van Everdingen, Kievit & Stappers 2007: 319-22.

gescheiden van het erkennen van aansprakelijkheid, omdat ziekenhuizen anders deze voor patiënten zo belangrijke verontschuldigen achterwege zullen laten.²⁰

Ontkoppeling van excuses en aansprakelijkheid wordt ook in de wetenschappelijke literatuur bepleit.²¹ Auteurs als Johan Legemaate, Lodewijk Smeehuijzen en Arno Akkermans maken zich er hard voor.²² Empirisch onderzoek laat volgens hen zien dat excuses bijdragen aan het emotionele herstel van de gedupeerde partij: persoonlijk contact en het horen van ‘sorry’ zijn belangrijk bij de verwerking van wat er is gebeurd. Door de verontschuldigen los te koppelen van de aansprakelijkheid kunnen medici hun patiënten warmer tegemoet treden en verontschuldigen aanbieden indien een fout is gemaakt. Zij hoeven vervolgens niet bang te zijn dat hun woorden in een procedure tegen hen worden gebruikt. Akkermans en ook Gijs Van Dijck achten het ontvangen van verontschuldigen zelfs zo belangrijk, dat slachtoffers daarop *aanspraak* zouden moeten kunnen maken. Zij menen dat excuses niet alleen moeten worden gefaciliteerd, maar dat bij het uitblijven van excuses deze ook zouden moeten kunnen worden *gevorderd*.²³ Deze roep om juridisering vormt het sluitstuk van de zoektocht naar het vervullen van immateriële behoeften van gedupeerde patiënten. Wanneer bijvoorbeeld een arts geen excuses aanbiedt ondanks het maken van een fout, zou een rechter het maken van excuses alsnog als een verplichting aan de arts kunnen opleggen. Er ontstaat op deze manier een quasicontractuele verplichting tot het aanbieden van excuses.

20 Rb. Den Haag 25 oktober 2012, r.o. 4.3. Zie ook Zwart-Hink 2017: 2805-2806.

21 Niet alleen binnen de context van het medische recht wordt dit bepleit. Zo stelt Geert Corstens binnen de context van het strafrecht voor dat verdachten excuses zouden moeten kunnen maken zonder dat dit betekenis heeft voor hun juridische schuld. Interview Geert Corstens ‘Excuses verdachte mogen niet tegen hem worden gebruikt’, in: Stoker & Thijssen 2014. Alex Brenninkmeijer heeft een vergelijkbaar voorstel gedaan in de context van het bestuursrecht. Brenninkmeijer 2010: 12-17.

22 Zie bijvoorbeeld Smeehuijzen & Akkermans 2013: 13-88.

23 Zie Zwart-Hink, Akkermans & Van Wees 2014: 100-122 en Van Dijck 2017: 562-87.

Een belangrijk motief voor het faciliteren van openheid en excuses is de gedachte dat een dergelijke opstelling zou bijdragen aan het *verminderen* van klachten en procedures. De verwachting is dat door open te zijn over fouten, verantwoordelijkheid te nemen voor wat er is gebeurd en uit te leggen hoe dergelijke fouten in de toekomst zullen worden voorkomen, patiënten het incident beter in context kunnen plaatsen en minder woede of frustratie zullen voelen. Als gevolg daarvan zouden zij ook een grotere bereidheid hebben om de zaak bijvoorbeeld in der minne te schikken. Het verminderen van juridische procedures is een steeds weer terugkerend element in de literatuur over dit onderwerp. Ook de KNMG benadrukt het belang hiervan. Over de openheid van zaken schrijft de KNMG stellig:

‘In het algemeen zullen informatie en openheid het vertrouwen binnen de arts-patiëntrelatie bevorderen. Door tijdig openheid te betrachten tegenover de patiënt zijn niet alle klachten te voorkomen. Maar het aantal klachten en procedures zal er *zeker* door afnemen.’²⁴

Deze uitspraak wordt in de wetenschappelijke literatuur onderbouwd met verwijzing (onder andere) naar Amerikaans empirisch onderzoek.²⁵ De ontkoppeling tussen excuses en aansprakelijkheid is in de Verenigde Staten al veel langer gemeengoed en was mede ingegeven door de wens om het aantal juridische procedures te beperken.²⁶ Deze wetgeving wordt doorgaans aangeduid met de notie ‘*apology laws*’.

Interessant is dat deze ontwikkelingen hebben geleid tot zowel *juridisering* als *dejuridisering*. Aan de ene kant staat nu in codes expliciet aangegeven dat medische professionals na het maken van een fout hun excuses behoren aan te bieden. In de visie van Akkermans en Van Dijk zou deze opdracht zelfs moeten worden opgevat als een

24 Zie KNMG 2018, onze cursivering.

25 Smeehuijzen e.a. (2013: 12) schrijven bijvoorbeeld: ‘Buitenlandse studies laten zien dat het betrachten van openheid en het maken van excuses claims kan helpen voorkomen en de geneidheid tot schikken verhogen.’

26 Zie bijvoorbeeld Clinton & Obama 2006: 2205-2208.

juridisch afdwingbare claim. Indien de verontschuldigungen uitblijven, zou de patiënt excuses moeten kunnen vorderen bij de rechter. Tegelijkertijd ontberen deze excuses evenwel juridische relevantie. Beoogd wordt om een informele sfeer te creëren waarbinnen arts en patiënt alles tegen elkaar kunnen zeggen zonder dat aan dit gesprek juridische aanspraken kunnen worden ontleend. Het verminderen van juridische procedures vormt in dit kader een belangrijk motief. Het gevolg daarvan is wel dat excuses van een arts een heel andere plaats binnen het recht gaan innemen dan traditioneel bij het aanbieden van excuses het geval is. Van oudsher is er geen verplichting tot het aanbieden van verontschuldigungen, maar wanneer iemand expliciet haar of zijn excuses maakt, is dat juridisch wel relevant. In het medische domein is er steeds meer sprake van een situatie die hieraan exact spiegelbeeldig is: er vormt zich een juridische plicht tot het maken van excuses, maar als een arts die excuses maakt, heeft dat voor de juridische aansprakelijkheid van de zorgverlener juist geen of nauwelijks betekenis.

De *apology laws* in de Verenigde Staten vormen een belangrijke inspiratiebron voor het huidige beleid in Nederland dat in toeneemende mate gericht is op open communicatie na incidenten en het aanbieden van excuses indien een fout is gemaakt. Zoals reeds vermeld, is daarbij de gedachte dat aldus klachten en procedures kunnen worden verminderd. Een recent en uitgebreid onderzoek van Benjamin McMichael, Lawrence van Horn en Kip Viscusi laat echter zien dat de praktijk weerbarstiger is dan in de literatuur tot nu toe is voorgesteld.²⁷ Dit onderzoek vergelijkt staten in Amerika waar *apology laws* van kracht zijn met staten waarin dat niet het geval is. De onderzoekers maken daarbij onderscheid tussen chirurgen en artsen die geen operaties uitvoeren. Ten aanzien van de eerste groep geldt dat de *apology laws* geen substantieel effect hebben op het aantal klachten en procedures, terwijl ten aanzien van de tweede groep blijkt dat de *apology laws* hebben gezorgd voor substantieel

27 McMichael, Lawrence Van Horn & Kip Viscusi, 2019: 341-409.

méér klachten en procedures, met uitkeringen van gemiddeld hogere schadevergoedingen tot gevolg. Het onderzoek van McMichael, Van Horn en Viscusi laat dus zien dat de *apology laws* in de Verenigde Staten veeleer een averechts effect hebben.

Waarom hebben de *apology laws* niet de gewenste werking? Volgens McMichael en zijn collega's is een belangrijke verklaring dat patiënten lang niet altijd weten – zeker bij niet-operaties – dat sprake is geweest van een incident. Door de excuses worden zij op het spoor gezet dat er een fout is gemaakt. Weliswaar kunnen zij de verontschuldiging niet gebruiken ter onderbouwing van een claim tot schadevergoeding, maar zij kunnen wel als startpunt gaan fungeren voor het doen van nader onderzoek.²⁸ Verder merken de auteurs als oorzaak aan dat artsen doorgaans onvoldoende training hebben gehad in het aanbieden van excuses. Juist ziekenhuizen die medici trainingen geven en laten bijstaan door coaches, zijn beter in staat om het aantal klachten en procedures te verminderen. In dat verband schrijven de auteurs:

‘[...] these cases suggest that hospital-specific apology and disclosure programs, which promote physician-patient communication and disclosure of adverse events, may be a better means to achieve the goals of apology laws. For example, as part of the care program at several Massachusetts hospitals, physicians have access to both educational presentations as well as coaches who can advise them on how to *effectively* apologize.’²⁹

Ten slotte zijn de *apology laws* soms gebrekkig opgesteld. In veel staten zijn alleen de spijtbetuigingen uitgesloten van het bewijs en kan wat de arts verder vertelt wel door de patiënt worden gebruikt in een juridische procedure. Een mogelijk gevolg daarvan is dat medici zich weliswaar verontschuldigen, maar niet bereid zijn goed uit te leggen

28 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 361, 378-379.

29 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 388, onze cursivering.

wat er nu precies is misgegaan. Ontevredenheid over die partiële openheid zou een verklarende factor kunnen zijn voor de stijging van het aantal procedures.³⁰

De negatieve uitkomst van dit grootschalige onderzoek betekent niet dat de ontwikkelingen in het Nederlandse recht daarmee een negatieve beoordeling verdienen. Voor ogen moet worden gehouden dat de uitkomst van dit onderzoek niet direct vertaalbaar is naar de Nederlandse context. Nederland kent bijvoorbeeld een volstrekt ander zorgstelsel en een heel andere rechts- en claimcultuur. Bovendien laat dit onderzoek de mogelijkheid open dat mét deugdelijke wetgeving en adequate training van artsen, patiënten minder snel tot juridische procedures zullen overgaan. Dat neemt niet weg dat de KNMG wel erg optimistisch is als zij stelt dat door de openheid ‘het aantal klachten en procedures zeker [...] zal afnemen’, juist ook omdat buitenlands onderzoek aan de basis ligt van deze claim. Het is heel wel denkbaar dat de Nederlandse praktijk ook weerbarstiger blijkt dan van tevoren wordt voorgesteld.

Wat ons betreft is het belangrijker dat met de analyse van McMichael, Van Horn en Viscusi een algemeen, normatief bezwaar in beeld komt. De onderzoekers geven aan dat excuses vooral *effectief* zijn – in de zin dat de patiënt daardoor minder snel geneigd zal zijn een procedure aan te spannen – als artsen cursussen gaan volgen en zich verzekeren van de steun van coaches. Dit roept de vraag op of de nadruk op deze manier niet al te sterk komt te liggen op het *pacificeren* van de patiënt. Is het in ethisch opzicht wel wenselijk dat mensen worden getraind in het aanbieden van verontschuldigingen om zo’n instrumentele reden? Daar komt bij dat aan die nieuwe openheid van zaken en het aanbieden van excuses de gedachte ten grondslag ligt dat daaraan in principe géén juridische gevolgen mogen worden verbonden. Een strikte scheiding tussen excuses en aansprakelijkheid is immers, zoals de Rechtbank Den Haag aangaf, nodig om ervoor te zorgen dat ziekenhuizen de voor de patiënt zo

30 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 386-390.

belangrijke verontschuldigungen niet achterwege laten. Dit alles lijkt de verontschuldigungen echter uit te hollen. Er is een reëel gevaar dat zij verworden tot een managementtechniek. Excuses vormen dan een instrument binnen een communicatiestrategie die de financiële gevolgen van een medische fout zo veel mogelijk beoogt te beperken door de patiënt zo effectief mogelijk te benaderen.³¹

Volgens de filosoof John Austin hebben excuses het karakter van een '*performative utterance*'.³² Typisch aan een *performative utterance* is dat een dergelijke uiting geen beschrijving geeft van de wereld, maar erop is gericht een verandering in de wereld teweeg te brengen. Een goed voorbeeld van een *performative utterance* is: 'ik beloof X te doen'. De ik-persoon in het voorbeeld committeert zich op deze manier aan X en verandert zijn relatie tot andere mensen, zoals de ontvanger van de belofte. Dat hoeft niet altijd goed te gaan, bijvoorbeeld als de ik-persoon zich niet aan zijn belofte houdt. Maar het kan ook op een meer fundamentele wijze misgaan. Als reeds bij voorbaat duidelijk is dat de ik-persoon zich niet aan zijn belofte zal *kunnen* houden, is van een echte belofte eigenlijk geen sprake. De taalhandeling is in dat geval *niet geslaagd*. *Performative utterances* zijn dus aan regels gebonden. Dat roept ten aanzien van excuses de volgende vraag op: wanneer kunnen excuses als taalhandeling als geslaagd worden aangemerkt? Een deel van het antwoord is dat een verontschuldiging in elk geval meer moet zijn dan slechts een loos gebaar, zeker als de andere partij schade heeft opgelopen. Zo is het maar de vraag of de uiting 'Ik bied excuses aan voor X, maar acht me niet aansprakelijk voor de door X ontstane schade' überhaupt als een geslaagde taalhandeling kan worden aangemerkt.

Deze intuïtie wordt geschraagd door het werk van verschillende filosofen en wetenschappers. Glen Pettigrove schrijft in dit verband

31 Tavuchis schrijft kritisch: '[...] it follows that an *unalloyed* apology is not merely another form of impression management, an interactional gambit, or a rhetorical ploy.' Tavuchis 1991: 23, onze cursivering. Voor een kritische beschouwing zie ook: Smith 2014: 276-281.

32 Austin 1979: 233-252.

bijvoorbeeld: ‘(...) *while an apology absent reparation may be an apology in form, it is not one in substance*’.³³

In een gezaghebbende analyse merkt Erving Goffman het vrijwillig aanbieden van een vergoeding aan als een standaardelement van excuses.³⁴ Nicholas Tavuchis wijkt hier enigszins van af. Hij benadrukt dat excuses in de eerste plaats een talige handeling zijn waarbij de overtreder op een welgemeende manier naar voren brengt dat het haar of hem spijt.³⁵ Echter, om de excuses welgemeend te laten zijn, lijkt het toch nodig dat degene die een fout heeft gemaakt in ieder geval een poging doet om mogelijke schade te vergoeden. Nick Smith geeft een mooi genuanceerde analyse van de relatie tussen excuses en vergoeding. Hij benadrukt dat excuses niet in economische termen zijn uit te drukken en dat het doen van een betaling dus ook niet aan excuses gelijkstaat. Tegelijkertijd kan een vorm van al dan niet financiële reparatie wel symbolisch tot uitdrukking brengen dat gemaakte excuses waarachtig zijn. Het is daarbij overigens goed denkbaar dat bijvoorbeeld slechts een gedeelte van de schade wordt vergoed. Als de maker van de fout iemand is met weinig inkomsten, kan ook haar of zijn poging om althans een deel van de schade te vergoeden tot uitdrukking brengen dat de excuses welgemeend zijn. In de visie van Smith kunnen excuses en reparatie dus niet volledig van elkaar losgekoppeld worden, ook al laat hun verhouding ruimte aan talloze invullingen die weer sterk afhankelijk zijn van de omstandigheden van het geval.³⁶ Wij sluiten ons bij deze zienswijze aan.

De voorgaande analyse had vooral betrekking op het *dejuridiseren* van excuses, het loskoppelen van excuses en juridische aansprakelijkheid. Maar ook aan het *juridiseren* van excuses, het ontvangen van excuses als afdwingbaar recht, kleeft een schaduwzijde. Terwijl vroeger de arts zelf kon bepalen in welke gevallen het aanbieden van excuses op zijn plaats was, staat momenteel in de GOMA

33 Pettigrove, G. 2003: 327. Pettigrove beroept zich ook op Austin in zijn analyse.

34 Goffman 1971: 143-144.

35 Tavuchis 1991: 31.

36 Smith 2008: 80-91.

voorgeschreven dat een arts zich expliciet *dient* te verontschuldigen indien door haar of hem een fout is gemaakt. In de visie van Akkermans en Van Dijck zou dit zelfs een afdwingbare claim moeten zijn: als excuses uitblijven, zou de gedupeerde patiënt een vordering tot excuses bij de civiele rechter moeten kunnen instellen.³⁷ Op deze manier verkrijgen excuses een quasicontractuele betekenis. Indien een medische fout is gemaakt, wordt de arts juridisch verplicht om spijt te betuigen. Het is echter de vraag of excuses wel zo maakbaar en instrumenteel inzetbaar zijn als de auteurs veronderstellen.³⁸ Krijgen artsen wel voldoende de kans om op een oprechte manier excuses aan te bieden als deze juridisch afdwingbaar worden gemaakt en aldus van een onverplicht moreel gebaar transformeren in een juridische verplichting? In het verlengde hiervan geldt een liberaal bezwaar: moeten autonome individuen niet worden geacht *zelf* te kunnen bepalen wanneer het aanbieden van excuses, naar hun eigen gevoelens en inzicht, moreel geboden is?

3 Conclusie

Wat probeerden wij met de twee voorbeelden tot uitdrukking te brengen? Met het eerste voorbeeld hebben wij willen laten zien dat het zoeken naar een buitenwettelijk, moreel antwoord op juridisch onrecht uit het verleden problematisch is. Door een regeling om juridisch onrecht uit het verleden recht te zetten als ‘onverplicht’, ‘moreel’ en ‘buitenwettelijk’ te presenteren en daarmee elke vorm van juridische aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid af te wijzen bevestig je in onze ogen de juridische uitsluiting waar de mensen

37 Zwart-Hink, Akkermans & Van Wees 2014; Van Dijck 2017. Op het vernederende element in afgedwongen excuses zijn wij ingegaan in: Geeraets & Veraart 2017: 139-147.

38 Verheij uit zijn kritiek op het juridiseren van excuses als volgt: ‘Je verontschuldigen betekent dat je een fout erkent en daar spijt van hebt. Dat dempt conflicten en draagt dus bij aan de maatschappelijke vrede. Die maatschappelijke vrede is ook een belangrijk doel van het recht, maar het recht is niet het enige sociale systeem dat voor die maatschappelijke vrede zorgt. Er is ook nog zoiets als moraal en fatsoen. Excuses behoren meer tot het domein van moraal en fatsoen dan tot het domein van het recht.’ Verheij 2010, opinie 12.

die het betreft mee te maken hebben gehad en die de kern van hun onrechtservaring vormde. In plaats van een oplossing aan te reiken, zullen degenen die op rechtsherstel wachten juist opnieuw het gevoel kunnen hebben juridisch niet volwaardig mee te tellen, waardoor het onrecht gecontinueerd wordt. Een vergelijkbaar motief kan worden ontwaard in het tweede voorbeeld. Ook hier bestaat de wens om een gebaar te maken naar slachtoffers, in dit geval gedupeerde patiënten, maar ook hier is dat – weliswaar juridisch afdwingbare – gebaar op ingenieuze wijze losgekoppeld van de aanvaarding van juridische aansprakelijkheid. Medici dienen excuses aan te bieden, maar de spijtbetuiging biedt geen indicatieve functie voor een gemaakte fout en mag niet worden opgevat als een erkenning van juridische aansprakelijkheid. Het is echter de vraag of dergelijke excuses wel een volwaardig antwoord kunnen bieden op de ervaringen van gedupeerde patiënten, als deze volledig zijn losgemaakt van de bereidheid om zo nodig ook in juridisch opzicht verantwoordelijkheid te nemen voor gemaakte fouten.

Wat wij met deze beschouwing *niet* hebben willen zeggen, is dat morele gebaren in de publieke sfeer per definitie gratis of onwenselijk zouden zijn of geen positieve maatschappelijke effecten zouden kunnen hebben. Publieke excuses kunnen tot een wijziging van het dominante geschiedenisbeeld of van de zelfopvatting van organisaties leiden.³⁹ Daarnaast zijn er ook voorbeelden te geven van publieke morele gebaren in reactie op juridisch onrecht die wél in een vorm van rechtserkenning kunnen voorzien.⁴⁰ In die gevallen durven machtige partijen zich doorgaans wél ook in juridisch opzicht kwetsbaar op te

39 Over de waarde van publieke uitingen van vergeving, zie Van Stokkom, Doorn & Van Tongeren 2012: 18-21.

40 Voor een boeiend voorbeeld – de herstelbetalingen aan de Joodse gemeenschap in Nederland rond het jaar 2000 – zie Ruppert 2017: 264: ‘De Joodse overlegpartners van de regering hameren [...] op het juridische aspect, iets wat ook sterk in de media uitgedragen wordt. Men wil geen medelijden, maar terugkrijgen waar men recht op heeft. Omdat een term als “restitutie” in een context van Transitional Justice zowel juridisch als zuiver moreel kan worden begrepen, komen de partijen toch tot een vergelijk. De Joodse organisaties verwoorden dit in termen van recht en restitutie, de regering verwoordt dit in termen van morele aanspraken of moreel gebaar. De

stellen, waardoor de asymmetrische machtsverhouding wordt doorbroken, en geven zij de regie over een mogelijke oplossing geheel of gedeeltelijk uit handen. Daarvoor is nodig dat zij aan claimanten en gedupeerden veel ruimte (*agency*) geven om zelf te bepalen wat rechtserkenning voor hen in het concrete geval betekent.⁴¹ De verbinding tussen moraal en recht wordt in die gevallen niet doorgesneden, zelfs niet als een gang naar de gewone rechter vanwege de aard van de problematiek heel problematisch is.⁴² Door aan de gekozen oplossing een volwaardige wettelijke basis te geven, kan de band tussen moraal en recht verder worden versterkt.

Waar het ons in dit artikel om te doen is, zijn zoals gezegd de gevallen waarin het morele gebaar – de publieke uiting van compassie of excuses – gejuridiseerd wordt en als zodanig *in de plaats komt* van het aanvaarden van verantwoordelijkheid voor het recht. Het gereguleerde morele gebaar leidt dan niet tot een kwetsbare opstelling, maar gaat gepaard met een vrijwaring van juridische aansprakelijkheid, hetgeen bij gedupeerden gevoelens van rechtsontkenning kan veroorzaken. Gereguleerde moraal komt los te staan van de elementaire rechtsbescherming die de rechtsstaat aan de burgers in gelijke mate belooft.

De door ons besproken voorbeelden staan niet op zichzelf.⁴³ In ditzelfde kader verdienen ook de rechtsbijstandsplannen van de huidige minister voor Rechtsbescherming, Sander Dekker, aandacht. In het nieuwe systeem dat hem voor ogen staat, gaat een poortwachter bepalen of een minvermogende in aanmerking komt voor rechtsbijstand of dat een niet-juridische oplossing de voorkeur geniet.⁴⁴ De minister stelt in dit verband:

centrale noties die de Nederlandse akkoorden domineren, moeten derhalve worden begrepen als een noodzakelijk ambigue mix van morele en juridische categorieën.’

41 Zie voor dit punt Atuahene 2016. Voor de behoefte aan rechtserkenning en daaraan gekoppelde reparaties met betrekking tot het koloniale slavernijverleden, zie McD. Beckles 2013.

42 Zie daarover Loth 2018: 7-81.

43 Voor nog een ander voorbeeld, zie Veraart 2019: 10-11.

44 *Kamerstukken II* 2018/19.

‘Het gaat mij erom dat problemen van mensen snel, effectief en laagdrempelig opgelost worden. Soms kan dat niet anders dan via de rechter, maar vaak kan het ook op een andere manier. Met dit voorstel gaan we ervoor zorgen dat de oplossing centraal staat en niet de procedure. Zo kunnen mensen snel hun probleem achter zich laten en verder gaan met hun leven.’⁴⁵

Het zal gelet op het voorgaande betoog geen verbazing wekken dat deze woorden van de minister ons weinig geruststellen.⁴⁶

Literatuur

- Atuahene, B. (2016). *We Want What's Ours. Learning from South Africa's Land Restitution Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, J.L. (1979). *Philosophical Papers* (3e druk). Oxford: Oxford University Press.
- Beckles, H. McD. (2013), *Britain's Black Debt. Reparations for Caribbean Slavery and Native Genocide*. Kingston: University of West Indies Press.
- Brenninkmeijer, A. (2010). Excuses in het openbaar bestuur. *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, (1), 12-17.
- Clinton, H. & Obama, B. (2006). Making patient safety the centerpiece of medical liability reform. *The New England Journal of Medicine*, 354(21), 2205-2208.
- Dijk, G. van (2017). The Ordered Apology. *Oxford Journal of Legal Studies*, 37(3), 562-87.
- Geeraets, V. & Veraart, W. (2017). Over verplichte excuses en spreekrecht. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 46(2), 139-147.
- Goffman, E. (1971). *Relations in Public. Microstudies of the Public*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Legemaate, J., Everdingen, J. van, Kievit, J. & Stappers, J. (2007). Openheid over fouten in de gezondheidszorg. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 151(5), 319-322.

⁴⁵ Zie www.rijksoverheid.nl ('Rechtsbijstand: minder procedures, meer oplossingen').

⁴⁶ Zie Veraart 2019.

- Loth, M. (2018). Houdbaar recht: over de aansprakelijkheid voor historisch onrecht. In: Loth, M. & Vliet, L. van, *Recht over tijd. Hoever rijkt het privaatrecht in het verleden?*. Zutphen: Uitgeverij Paris, 7-81 (Preadviezen Nederlandse Vereniging voor Burgerlijk Recht).
- McMichael, B.J., Lawrence Van Horn, R. & Kip Viscusi, W. (2019). 'Sorry' Is Never Enough. How State Apology Laws Fail to Reduce Medical Malpractice Liability Risk. *Stanford Law Review*, 71, 341-409.
- Meijer, H. (2005). *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*. Amsterdam: Boom.
- Pettigrove, G. (2003). Apology, Reparations, and the Question of Inherited Guilt. *Public Affairs Quarterly*, 17(4), 319-348.
- Ruppert, C. (2017). *Eindelijk Restitutie. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press.
- Smeehuijzen, L. & Akkermans, A. (2013). Medische aansprakelijkheid. Over grote problemen, haalbare verbeteringen en overschatten revoluties. In: *Ontwikkelingen rond medische aansprakelijkheid*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 13-88 (Preadviezen Vereniging voor Gezondheidsrecht).
- Smeehuijzen, L., Wees, K. van, Akkermans, A., Legemaate, J., Buschbach, S. van & Hulst, L. (2013). *Opvang en schadeafwikkeling bij onbedoelde gevolgen van medisch handelen*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Smith, N. (2008). *I Was Wrong. The Meanings of Apologies*. New York: Cambridge University Press.
- Smith, N. (2014). *Justice through Apologies. Remorse, Reform, and Punishment*. New York: Cambridge University Press.
- Stoker, E. & Thijssen, W. (2014, 29 oktober). Excuses verdachte mogen niet tegen hem worden gebruikt (Interview Geert Corstens). *Volkscrant*.
- Stokkom, B. van (2008). *Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Stokkom, B. van (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor filosofie*, 78, 777-806.
- Stokkom, B. van, Doorn, N. & Tongeren, P. van (red.) (2012). *Public Forgiveness in Post-Conflict Contexts*. Antwerpen: Intersentia.

- Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa*. Stanford: Stanford University Press.
- Veraart, W. (2005). *Ontrechting en Rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer.
- Veraart, W. (2018, 29 november). Teruggave erfgoed mag geen liefdadigheid zijn. *NRC Handelsblad* (Cultureel Supplement), 10-11.
- Veraart, W. (2019, 16 januari). Minvermogenden moeten óók recht kunnen halen. *Trouw* (Opinie), 22-23.
- Verheij, N. (2010). Excuus is geen recht. *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, (3), 67-68.
- Vermeulen, F. (2017, 28 januari). Hoe een weduwe de Nederlandse staat deed buigen. *NRC Handelsblad* (Weekendbijlage), 26-29.
- Zwart-Hink, A. (2017). Moet wie excuses aanbiedt ook schade vergoeden?. *NJB*, 2032(38), 2800-2808.
- Zwart-Hink, A., Akkermans, A. & Wees, K. van (2014). Compelled Apologies as a Legal Remedy: Some Thoughts from a Civil Law Jurisdiction. *University of Western Australia Law Review*, 38(1), 100-122.

Parlementaire stukken, rechtspraak en regelgeving

Handelingen II 1953/54, 885-899.

Handelingen II 1953/54, 901-918.

Kamerstukken II 2018-2019, 31753, nr. 155.

Rb. Den Haag 12 januari 1953, ECLI:NL:RBSGR:1953:4, *NJ* 1953, 133.

Rb. Den Haag 26 maart 1956, ECLI:NL:RBSGR:1956:4, *NJ* 1956, 473.

HR 15 juni 1956, ECLI:NL:HR:1956:102, *NJ* 1959, 7.

HR 28 maart 1958, ECLI:NL:HR:1958:70, *NJ* 1958, 259.

Rb. Den Haag 25 oktober 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BY2540.

Rb. Noord-Nederland 1 augustus 2017, ECLI:NL:RBNNE:2017:2997.

CRvB 11 januari 2018, ECLI:NL:CRVB:2018:1.

Regeling van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Kenmerk 889355-145649-DMO (2015, 16 december).

Internetbronnen

Eindelijk ‘backpay’, zij het slechts voor enkelen. Van Rijn en Indisch Platform doorbreken 70-jarige impasse (2015, 3 november). Geraadpleegd op 24 juni 2019, van <https://javapost.nl>.

KNMG (2018, november). Omgaan met incidenten en klachten. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.knmg.nl.

Regioplan (2018, 26 juni). Evaluatie Uitkeringsregeling Backpay. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.rijksoverheid.nl.

Rijksoverheid (2018, 9 november). *Rechtsbijstand: minder procedures, meer oplossingen*. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.rijksoverheid.nl.

SUBSIDIAIR AFDOEN VAN STRAFZAKEN

EEN PLEIDOOI VOOR TOETSING VAN DE
VERVOLGINGSBESLISSING DOOR DE RECHTER

Renée Kool

1 Inleiding

Mijn bijdrage in deze ‘bundel voor Bas’ staat in het teken van het vervolgingsmonopolie en de daaraan verbonden beslissing over de opportuniteit. Het recht op de zingeving van de strafrechtelijke afdoening vormt een rode draad in het werk van Bas. Meermalen heeft hij zijn zorg uitgesproken over het feit dat ‘het opleggen van geschikte sancties en de variëteit van sancties binnen de strafrechtswetenschappen zo weinig de aandacht krijgt’ binnen de strafrechtswetenschap.¹ En ook het door de strafrechtsgeleerden aangehangen concept van vergelding was – en naar ik vermoed: blijft – hem een doorn in het (herstelrechtelijk georiënteerde) oog. Ik hoop hem op beide fronten via dit betoog enigszins gerust te stellen over het kritisch vermogen van de strafrechtswetenschap, want de genoemde kwesties hebben daar zeker de aandacht. Zij het op meer behoudende leest, want strafrechtsbeoefenaars denken nu eenmaal vanuit het perspectief van rechtstatelijk verantwoorde rechtshandhaving. Vanuit dat spoor opper ik hier de gedachte dat het zinvol zou zijn de rechter de bevoegdheid te geven om de door het Openbaar Ministerie genomen vervolgingsbeslissing te corrigeren, althans in ieder geval voor lichtere strafzaken.

1 Van Stokkom 2013a.

Het betreft geen nieuwe gedachte. Integendeel, Jan Crijns en ik pleitten daar eerder al voor.² We bouwden daarbij voort op het werk van anderen.³ De wetgever voelt zich tot op heden echter niet aangesproken en is zeker niet voornemens het vervolgingsmonopolie als systeemkenmerk te verlaten. Uitgangspunt van de lopende moderniseringsoperatie van het Wetboek van Strafvordering is dat het vervolgingsmonopolie ‘onbetwist’ is.⁴ Dat uitgangspunt wordt door mij niet bestreden; waar het mij om gaat, is de weging van de opportuniteit waaraan de vervolgingsbeslissing haar legitimiteit ontleent. Daarbij heb ik – als opgemerkt – het oog op de lichtere strafzaken. Daarbij kan het gaan om ‘flutzaken’,⁵ maar ook om zaken waarin de rechter aanleiding ziet tot toepassing van mediation en medeneming van de uitkomsten daarvan in diens besluitvorming. Samenvatting van beide categorieën is niet uitgesloten.

Mijn betoog is als volgt opgebouwd. Eerst bespreek ik het vervolgingsmonopolie en het daaraan verbonden opportuniteitsbeginsel (par. 2), waarna ik vervolg met een schets van de strafrechtelijke handhaving (par. 3). In paragraaf 4 besteed ik aandacht aan de oproep tot responsieve rechtspraak vanuit de zittende magistratuur, in aansluiting waarop wordt besproken hoe dat kan worden gerealiseerd (par. 5) en op welke gronden (par. 6). Ik sluit af met een conclusie (par. 7).

2 Crijns & Kool 2016.

3 Zie A-G Jörg in diens conclusie voor HR 22 december 2009, ECLI:NL:PHR:2009:BJ9796; Buruma 2006; Buruma 2015; Knigge 2016; Van den Emster e.a. 2017, www.om.nl/@98519/rapport-%27_toekomst/, onder 7. Voor dit laatste is van betekenis op te merken dat het gezamenlijke aanbevelingen betreft van de politie, het Openbaar Ministerie en de Raad voor de rechtspraak.

4 Ministerie van Justitie & Veiligheid, *Vaststellingwet Boek 3 van het nieuwe Wetboek van Strafvordering (Beslissingen omtrent vervolging)*, *Memorie van Toelichting* (hierna *Memorie van Toelichting boek 3*), p. 2 en 11, te vinden via: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/modernisering-wetboek-van-strafvordering/documenten/kamerstukken/2017/12/05/memorie-van-toelichting-vaststellingwet-boek-3-van-het-nieuwe-wetboek-van-strafvordering-beslissingen-omtrent-vervolging.

5 De term is ontleend aan Buruma. Deze stelt de ondergrens voor rechterlijke correctie vast op gevallen waarin de verwijtbaarheid van de dader als te gering is aan te merken en het algemeen belang niet met vervolging is gediend (Buruma 2006: 322). Ook: Lindeman 2017: 210.

2 De grondslag van het vervolgingsmonopolie als systeem- kenmerk van strafvordering

Voor afschaffing van het vervolgingsmonopolie krijgt men in Nederland de handen niet op elkaar. De gedachte dat de inzet van het strafrecht moet zijn voorbehouden aan de Staat met daarbij behorende democratische controle via de ministeriële verantwoordelijkheid ligt diep verankerd in ons denken. In overeenstemming hiermee was er lange tijd ook geen ruimte voor inbreng van het slachtoffer in het strafproces, deze was althans zeer beperkt. Voor elders bestaande rechtsfiguren als de *citation directe* of de *Privatanklage* was – en is – geen ruimte.⁶ Hoewel de wetgever het slachtoffer een warm hart toedraagt, blijft diens positie beperkt tot die van procesdeelnemer.

Dat formele standpunt laat onverlet dat het slachtoffer materieel een factor van betekenis is geworden voor het nemen van de vervolgingsbeslissing en daaropvolgende afdoeningwijze.⁷ Dat gegeven doet niets af aan de formele keuze het vervolgingsrecht toe te bedelen aan het Openbaar Ministerie, maar geeft wel richting aan de inzet daarvan.⁸ Dat is een belangrijk gegeven, omdat de wetgever destijds bij diens keuze om het Openbaar Ministerie het alleenrecht op vervolging toe te delen beslist níét het oog had op de belangen van het (individuele) slachtoffer. Sterker nog: het was juist de gedachte dat het slachtoffer geen inspraak moest hebben in de vervolgingsbeslissing die de wetgever bracht tot de keuze om het vervolgingsrecht toe te vertrouwen aan het Openbaar Ministerie.⁹ Blijvende voorwaarde daarbij

6 De Meijer 2011: 50-87. Zie ook: *Kamerstukken II* 1913/14, 286, nr. 3, p. 9, waar wordt vermeld dat de strafvervolgning niet ‘aan “bijzondere personen” moet worden overgelaten, die zich uit den aard der zaak door geheel andere overwegingen zullen laten lijden. Vermeerdering van het aantal strafvervolgingen is ongetwijfeld weinig gewenscht; de toekenning van een vervolgingsrecht aan den benadeelde zou tot vervolging kunnen laten leiden in weinig beteekende zaken (...) en bovendien eene bron kunnen openen voor chantage die beter gesloten blijft.’ Geciteerd in: Corstens 2008: 55-56.

7 Kool, 2019.

8 Zie ook de Aanwijzing slachtofferrechten, te vinden via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0041092/2018-07-01>.

9 Kool 1999.

is dat deze het vervolgingsrecht op magistratelijke wijze gebruikt, waarbij belang wordt gehecht aan de subsidiariteit en proportionaliteit.¹⁰ Het strafrecht vraagt immers uit zijn aard om beteugeling, ook wanneer dat – zoals vandaag de dag – in de sleutel van het optimum remedium-denken wordt gezet. De subsidiariteit en daarmee samenhangende proportionaliteit vormen nog steeds de randvoorwaarden voor een legitiem strafrecht.

In een tijdsgewricht dat in het teken staat van risicobeheersing en aandacht voor slachtofferbelangen staan deze randvoorwaarden echter onder druk. De traditionele verwijzing naar de ministeriële verantwoordelijkheid voor het vervolgingsbeleid als formele waarborg volstaat niet meer.¹¹ Zeker niet nu in het justitiële beleid wordt gesproken van ‘grote ambities’ jegens het strafrecht¹² en de rechtsbescherming wordt toegesneden op het slachtofferbelang.¹³ Daarbij komt bovendien dat het Openbaar Ministerie is verworden tot bestuursorgaan en de positieve uitleg van het opportuniteitsbeginsel is ingewisseld voor een negatieve interpretatie (‘vervolgen, tenzij’).¹⁴ Dat zet de toedeling van het vervolgingsmonopolie op voorwaarde van te betrachten magistratelijkheid in een ander licht en geeft aanleiding om te pleiten voor een zekere handelingsruimte voor de rechter om de vervolgingsbeslissing bij gerede aanleiding te kunnen toetsen en zo nodig bij te stellen. Inzet van het strafrecht vraagt uit zijn aard om ‘rust en ruimte’ teneinde op bezonnen wijze te kunnen besluiten over de (opportuniteit van) strafvervolgning. Waar het uiteindelijk bij de vraag naar de inzet van het strafrecht immers om dient te gaan, is

10 Duker 2010; Lindeman 2017, waar de mandaatconstructie wordt gekoppeld aan de ideaaltypische rol van de officier van justitie.

11 Brouwer 2010; Van den Emster e.a. 2017, onder 5. Kritisch(er): Ippel 2007; Knigge 2016 en Groenhuijsen 2017.

12 Memorie van Toelichting boek 1, p. 5; aangegeven wordt dat het strafrecht ‘burgers tegen tal van gevaren, en risico’s’ zou moeten beschermen’. Te vinden via: www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/02/07/memorie-van-toelichting-vaststellingswet-boek-1-van-het-nieuwe-wetboek-van-strafvordering-strafvordering-in-het-algemeen.

13 Kool 2019.

14 Groenhuijsen 2002; Frielink 2010; Lindeman 2017: i.h.b. p. 97-98.

welke doelen we als rechtsgemeenschap willen nastreven met strafrechtelijke interventie,¹⁵ wat we verstaan onder rechtsherstel en hoe dit – in beginsel met inachtneming van de bevoegdheidsverdelingen – optimaal kan worden gerealiseerd.¹⁶

Vanuit dat vertrekpunt moet in de context van het individuele geval worden besloten of er gerede aanleiding is tot strafvervolgning en welke (sociale) kosten en baten daar aan zijn verbonden. Dat vraagt om maatwerk. Zeker voor de meer ernstige strafzaken, maar ook bij lichtere strafzaken verplicht de aard van de afdoening ertoe dat er voldoende aandacht is voor de karakteristieken van ‘het geval’. Het feit dat een handeling (of nalaten) kan worden gekwalificeerd als strafbaar feit betekent nog niet dat sprake zou zijn van een opportuun te vervolgen ‘onrecht’. Daarvoor is een zekere ‘deuk in de rechtsorde’ vereist, of zoals Vrij het noemde: aanwezigheid van subsocialiteit.¹⁷ In het huidige op risicobeheersing gebaseerde strafrechtelijke discours wordt de subsocialiteit echter als gegeven beschouwd en worden de vermoede dader en diens handelen geportretteerd als het negatief van de ‘fatsoenlijke burger’. Binnen dat discours staat strafrechtelijk ingrijpen in het teken van ‘straffen’ in de zin van leedtoevoeging. Dat kan een legitieme reactie zijn, want er zijn helaas meer dan voldoende zaken waarin de opportuniteit van strafrechtelijke vervolging buiten kijf staat. Maar daartegenover staan evenveel zaken waarin ‘bestrafing’ op een meer zinvolle wijze kan plaatsvinden dan via een strafrechtelijke vervolging met toepassing van het standaard sanctiearsenaal. En wanneer het Openbaar Ministerie daar bij het nemen van de vervolgingsbeslissing onvoldoende oog voor heeft, is er gerede aanleiding voor een ombuiging van het afdoeningstraject. Daar ligt mijns inziens ruimte voor de rechter. Diens rol is immers recht te doen met inachtneming van de omstandigheden van het

15 't Hart 1987, i.h.b. 450, waar 't Hart een afnemende gerichtheid op de belangen van de dader signaleert. Over de inzet van het recht en daarin gelegen keuzemogelijkheden ook: Westerman 2016.

16 Blad 2011: 169-188 en Blad 2013: 89-104. Voorts: Van den Emster 2017, onder 7.

17 Vrij 1956. Ook: Buruma 2014.

geval; daarin juist schuilt het eigene van het rechterlijk oordeel.¹⁸ Deze ‘wegingsbevoegdheid’ laat het vervolgingsmonopolie als uitgangspunt intact. Een terughoudende toepassing en motivering zijn gepast, maar waar de vervolgingsbeslissing blijk geeft van een tekort aan voorafgaande magistratelijke weging kan dit tekort via een rechterlijk ingrijpen worden hersteld. Ik zou bovendien (nog) een stapje verder willen gaan en zo’n rechterlijk ingrijpen niet willen beperken tot zaken waarin strafvervolgning evident niet gepast is (‘flutzaken’), maar ook ruimte willen bieden tot rechterlijk ingrijpen in zaken waarin de ‘lopende ontwikkelingen’ gereede aanleiding geven tot toepassing van mediation.

3 Strafrechtelijke handhaving: onrustig bezit

Nu is hetgeen ik betoogd heb over de noodzaak van een op magistratelijke leest gestoeld vervolgingsbeleid tamelijk evident. Het behoud van magistratelijkheid staat binnen het Openbaar Ministerie hoog in het vaandel,¹⁹ maar het Openbaar Ministerie ziet zich geconfronteerd met externe en interne krachten die daar afbreuk aan (dreigen te) doen. De roep om strafrechtelijke handhaving heeft een (te) hoge vlucht genomen, waardoor de subsidiariteit van strafvervolgning aan gewicht heeft verloren.²⁰ De in het licht van de opportuniteit te maken afwegingen zien meer dan vroeger op preventie en ‘particulier’ rechtsherstel.²¹ En dat vraagt om andere, meer op efficiëntie toegesneden afdoeningsvormen, want alleen op die manier, zo luidt de redenering, kan de strafrechtelijke handhaving op het gewenste ‘maatschappelijk peil’ worden gehouden.

18 Buruma 2015.

19 Simmelink 2015; Knigge 2016; Lindeman 2017, sprekende over de rol van het Openbaar Ministerie als ‘poortwachter’.

20 Memorie van Toelichting boek 1, p. 5. Ook: Spek 2010.

21 Deze bijdrage biedt geen ruimte voor een uitwerking van wat zou moeten worden verstaan onder (particulier) rechtsherstel. Van belang is erop te wijzen dat het gaat om een de rechtsgebieden overstijgende vraag, aanleiding gevende tot fundamentele veranderingen van het juridische landschap, in het bijzonder wat betreft de grondslagen van de aansprakelijkheid. Zie: Kool 2014.

Dat heeft geleid tot een meer instrumentele, op bestuurlijke leest toegesneden afdoeningspraktijk, waarbij de officier van justitie zich manifesteert als pseudorechter binnen het buitengerechtelijk spoor.²² De magistratelijheid van de individuele leden van het Openbaar Ministerie wordt weliswaar geacht borg te staan voor behoud van het rechtsgehalte van de afdoeningsbeslissing, maar duidelijk is dat deze onder druk staat.²³

Het magistratelijke bloed kruipt echter gelukkig nog steeds waar het gaan kan, ook binnen het Openbaar Ministerie. De bloedbanen zijn echter vernauwd, althans hebben zich verlegd en komen nu tot uitdrukking in het zoeken naar betekenisvol afdoen binnen de sinds 2013 ingevoerde ZSM-werkwijze.²⁴ Maar ook hier dreigt wederom vernauwing, want efficiëntie en tijdsdruk en gehoorzaamheid aan de beleidsregels dreigen afbreuk te doen aan de handelingsruimte die benodigd kan zijn voor een (meer) opportune afdoening.²⁵ De positionering van de (assistent-)officier van justitie aan de voorkant van het besluitvormingsproces en het ‘parallele werken’ (lees: het aanbrengen en bespreken van informatie met de ketenpartners) biedt in theorie vastere voet voor een meer weloverwogen afdoeningbeslissing. Die staat echter onder forse tijdsdruk en heeft het risico dat kansen op maatwerk teloorgaan. Informatie ten behoeve van de afdoeningsbeslissing moet immers binnen de termijn van het verhoor (zes uur) of de inverzekeringstelling (drie dagen) worden verzameld en besproken. Soms lukt dat, maar vaak ook niet en dat kan de officier van justitie doen besluiten om een ruimere termijn voor

22 Crijns & Kool 2017.

23 Sikkema & Kristen 2012. Voorts: Knigge 2016, waar deze expliciet aandacht vraagt voor de bureaucratisering van de afdoeningsbeslissing en het door officieren van justitie ervaren dilemma tussen gebondenheid aan de organisatie en magistratelijheid. Ook: Lindeman 2013, 2017.

24 Lindeman 2017; Simon Thomas 2016: 53 en 78-80, waar gesproken wordt van maatwerk; Salet & Terpstra 2017.

25 Vrij 1956: ‘Ook de strafrechtspleging is en die dient; mede uit dien hoek beziet men de erkenning der bevoegdheid om onvervolgd te laten (...) Mocht het openbaar ministerie zo doen wat des rechters is, over tactische taakverschuiving klage men niet.’

de afdoeningsbeslissing te nemen. In die gevallen kán mediation als onderdeel van de afdoeningsbeslissing in zicht komen, maar een preferente optie is dat (nog) niet.²⁶ Te vaak nog staat de afdoeningsbeslissing op ‘vervolging, tenzij’ en wordt afgedaan conform de in beleidsregels opgenomen vervolgingscriteria in standaardzaken. Afhankelijk van de zwaarte van de zaak wordt dan gekozen voor het buitengerechtelijk spoor of voor dagvaarding.²⁷

4 Responsieve rechtspraak?

Hetgeen ik tot nu toe heb aangevoerd, wijst op een zekere overspanning van het strafrechtelijk apparaat en daarin gelegen afbreukrisico's voor de legitimiteit van de afdoeningbeslissing. Dat geeft aanleiding tot zorg, maar volstaat niet als onderbouwing van de door mij bepleite bijstelling van de vervolgingsbeslissing.²⁸ De vraag is ook of de rechter ruimte om ‘corrigerend’ op te treden zou ambiëren. Vanuit de rechtspraak wordt weliswaar opgeroepen tot responsieve rechtspraak,²⁹ maar daar mag (nog) geen wens tot een ‘volle’ toets met daaraan verbonden ombuiging van de afdoeningsbeslissing worden gelezen. Eerder lijkt de rechter op zoek te zijn naar mogelijkheden om in samenspraak met de andere sleutelorganisaties maatwerk te kunnen leveren.³⁰

Dit streven naar responsieve rechtspraak raakt aan alle rechtsgebieden en duidelijk is dat het strafrechtelijk veld niet als voortrekker fungeert.³¹ Niettemin is ook hier sprake van een zoeken naar ruimte tot responsief (straf)recht. Van belang daarbij is dat de strafrechter zich in toenemende mate en op meer indringende wijze geconfronteerd ziet met het slachtoffer en diens belangen. In het zog

26 Lucas 2013; Haverkate 2015. Voorts: Kool e.a. 2017, i.h.b. par. 4.8.1.4.

27 Simon Thomas e.a. 2016; Salet & Terpstra 2017.

28 Ik laat de artikel 12 Sv-procedure als mogelijkheid tot rechterlijke toetsing van de vervolgingsbeslissing in deze bijdrage buiten bespreking. In de regel betreft dat immers klachten over het uitblijven van vervolging.

29 Raad voor de rechtspraak 2016 (www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/rechtspraak-die-ertoe-doet.pdf); Verberk e.a. 2013: 75-88.

30 Van den Emster 2017.

31 Zie de bijdragen in *Rechtstreeks* 2019.

daarvan klinkt de kritiek op het strafrechtelijk handhavingstekort en de roep om punitiviteit. Strafrechters zien zich met andere woorden in toenemende mate genoodzaakt een evenwicht te vinden tussen de op individueel niveau conflicterende belangen van de verdachte en het slachtoffer enerzijds, en het tegemoet moeten komen aan de maatschappelijke roep om rechtshandhaving anderzijds.

Nu raakt dat gegeven op zichzelf niet de vraag naar de opportuniteit van de vervolging. Wanneer daaraan is voldaan, heeft de rechter als een ware evenwichtskunstenaar een balans te vinden tussen de publieke en private belangen. Lastiger echter wordt het wanneer de rechter van oordeel is dat de strafvervolging niet berust op een zorgvuldige afweging door het Openbaar Ministerie. Dat kan het geval zijn voor ‘flutzaken’, maar ook voortvloeien uit zaakontwikkelingen die zich tussentijds hebben voorgedaan. In die gevallen heeft de strafrechter gelet op de opvatting van de Hoge Raad over de gronden voor een niet-ontvankelijkverklaring van het Openbaar Ministerie weinig ruimte tot correctie.³² Hem rest in dit stadium enkel toepassing van artikel 9a Wetboek van Strafrecht (Sr) (veroordeling zonder oplegging van straf of maatregel) of een anderszins mildere straftoematingsbeslissing (geheel of gedeeltelijke voorwaardelijke veroordeling).³³ Een verklaring dat de zaak is geëindigd op grond van artikel 36 Wetboek van Strafvordering (Sv) is immers niet meer mogelijk. En ook een bezwaarschrift tegen de dagvaarding op grond van artikel 262 Sv biedt geen soelaas.³⁴ De daaraan verbonden mogelijkheid van buitenvervolginstelling door de rechter vraagt om een lichtvaardige vervolging, iets waartoe de rechter gelet op de opvatting van de Hoge Raad niet snel mag besluiten.³⁵ Dat houdt de aantekening voor de veroordeelde in de justitiële documentatie echter in stand, wat gevolg kan hebben voor het verwerven van een verklaring van goed gedrag

32 Lindeman 2017.

33 De Wijkerslooth 2007: i.h.b. 58.

34 Crijns & Kool 2017, par. 7.4.2. Ook Simmelink 2004: 222-223.

35 Zo’n buitenvervolginstelling mag zijn grond enkel vinden in het (bewijs)technisch niet haalbaar zijn van de zaak en niet in een rechterlijke beoordeling van de opportuniteit; Crijns/Van der Wiel-Rammeloo 2017. Ook: Crijns & Kool 2017.

(zogenoemde VOG).³⁶ Dat zou redenerend vanuit een subsidiaire toepassing van strafrechtelijke interventie toch beter moeten kunnen.

5 Waar ligt de ruimte voor de rechter?

Opgemerkt is dat de laatste jaren vanuit verschillende hoeken is gepleit voor een zeker rechterlijk ‘correctief’ ten aanzien van de vervolgingsbeslissing. Dat correctief vind zijn aanleiding niet in een wens om de rechtstatelijke verhoudingen te wijzigen, maar om een opportune inzet van het strafrecht te kunnen realiseren.³⁷ Die gedachte is minder revolutionair dan op het eerste gezicht lijkt, want ook op politiek niveau heeft men zich verbonden aan het hierboven beschreven streven naar ‘maatschappelijk effectieve rechtspraak’.³⁸ Dat streven sluit aan op de langer lopende ontwikkelingen waarin aandacht wordt gevraagd voor de betekenis van mediation, ook in strafzaken.

Incentives uit hoofde van Europese regelgeving³⁹ om herstelrecht deel uit te doen maken van het strafrechtelijk instrumentarium hebben een (voorlopige) neerslag gevonden in de invoering van artikel 51h Sv en het Besluit slachtoffers van strafbare feiten.⁴⁰ Uit dien hoofde is het Openbaar Ministerie gehouden om toepassing van herstelrecht ‘te bevorderen’ en dienen de uitkomsten daarvan door de rechter in diens vonnis te worden meegewogen. Kort gezegd, komt mediation in strafzaken zoals momenteel gepraktiseerd neer op een verwijzing van een zaak door een strafrechtelijke autoriteit (Openbaar Ministerie of rechter) naar het mediationbureau van de rechtbank, waar wordt bezien of mediation haalbaar is. Voorwaarde voor

36 E. van 't Zand-Kurtovic 2018.

37 Ippel 2017.

38 Barendrecht 2019, i.h.b. 98, waar wordt verwezen naar het Regeerakkoord.

39 Art. 51h Sv volgt uit de invoering van het Kaderbesluit van 15 maart 2001, inzake de status van het slachtoffer in de strafprocedure. Dit besluit is later omgezet in de Richtlijn 2012/29/EU inzake de minimumrechten van het slachtoffer (PbEU 2012, L 315). Zeer recent ook is een nieuwe Aanbeveling van het Comité van Ministers van de Raad van Europa verschenen, Recommendation CM/REC/(2018)8 concerning restorative justice in criminal matters. Hierover: Aertsen 2019: 33-48.

40 *Stcr*. 2016, 310.

mediation is dat het slachtoffer daartoe bereid is en dat de verdachte zijn verantwoordelijkheid voor het in het strafdossier neergelegde feit erkent. Op die voorwaarden kan worden gezien of het mogelijk is om tot een vaststellingsovereenkomst te komen die door de officier van justitie en/of de rechter wordt betrokken in de besluitvorming.⁴¹ In afwachting van de uitkomst van de mediation wordt de afdoening-beslissing vanwege het Openbaar Ministerie of de rechter aangehouden. Van belang is overigens te benadrukken dat mediation geen ‘softe’ activiteit is, maar een proces dat inzet vraagt (met name van de verdachte)⁴² en in de regel als zinvollere participatie en afdoening wordt ervaren.⁴³

Zeker, niet iedere (lichte) strafzaak leent zich voor mediation, maar duidelijk is dat de strafrechtelijke keten inmiddels potentie ziet in toepassing van herstelrecht in strafzaken.⁴⁴ Mediation in strafzaken⁴⁵ is niet langer ‘verdacht’, maar neemt inmiddels een hoge vlucht en er is zelfs sprake van structurele financiering.⁴⁶ Er is echter een ‘maar’, want toepassing van herstelrecht kost tijd en moeite. Het slagen van een mediation staat of valt met de bereidheid te communiceren, primair van de zijde van het slachtoffer, maar ook van de kant van de verdachte. Het opstarten van zo’n communicatief proces, dat overigens net als de klassieke strafrechtelijke afdoening gericht blijft op de afdoening van de rechtsschending, kost tijd en ruimte. En die ontbreekt nu juist in de op efficiëntie toegesneden afdoeningspraktijken van het Openbaar Ministerie, althans in de lichtere, op gestan-

41 Indien de mediation niet slaagt, volgt slechts een afloopbericht zonder opgave van redenen.

42 Kool 2001: 24-34; Van Stokkom 2013a.

43 S. Verberk 2010; Cleven e.a. 2015.

44 Zie de opeenvolgende nummers van het *Infoblad Mediation in Strafzaken*, te vinden via www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Raad-voor-de-rechtspraak/Nieuws/Paginas/Steeds-vaker-mediation-in-strafzaken.aspx.

45 Ik gebruik de termen mediation in strafzaken en herstelrecht door elkaar, maar wijs erop dat herstelrecht een bredere afdoeningstrategie vormt.

46 Van Stokkom 2002: 157-163; Claessen 2018, via: www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/tijdschriftmoderniseringstrafvordering/2018/2/TMSv_2589-5109_2018_001_002_002.

daardiseerde afdoeningswijze toegesneden strafzaken. En dan kan de rechter, maar ook de officier van justitie, na het uitbrengen van de dagvaarding (in de toekomst: de procesinleiding) worden geconfronteerd met zaken waarin mogelijkheden lijken te liggen besloten tot een meer subsidiaire afdoening dan die welke de reguliere afdoening door de strafrechter biedt. Bovendien blijft het bezwaar van de justitiële aantekening staan. Er is, kortom, nood aan een meer principiële correctie op de vervolgingsbeslissing dan die welke het bestaande strafvorderlijk stelsel, met de daarin besloten mogelijkheid tot toepassing van mediation door de strafrechter, biedt.

6 Op grondslag van de beginselen?

Zoekende naar een grondslag voor de bepleite rechterlijke handelingsruimte kom ik in navolging van Buruma uit bij de algemene beginselen van een behoorlijke strafrechtsorde (hierna: ABBP's).⁴⁷ Tegelijkertijd gebiedt de eerlijkheid op te merken dat de onderbouwing van de door mij bepleite rechterlijke handelingsruimte op de grondslag van de ABBP's voelt als een 'kunstgreep'. De ABBP's hebben immers een wat diffuse status⁴⁸ en fungeren als buitenwettelijke handvatten voor de rechter om het handelen van het Openbaar Ministerie binnen de rechtstatelijke bevoegdheidstoedeling op het niveau van de individuele zaak te kunnen toetsen.⁴⁹ Als opgemerkt, respecteer ik deze bevoegdheidsverdeling, maar ben ik van mening dat die in een tijdsgewricht waarin sprake is van 'verbestuurlijking' van het Openbaar Ministerie en het daaraan verbonden verlies van magistraatelijkheid niet het zwaarst mag wegen. Waar het uiteindelijk om draait, is de vraag of de vervolgingsbeslissing en de daaropvolgende

47 Buruma positioneerde de 'toetsende strafrechter' op grond van het evenredigheidsbeginsel eerder in het spoor van de bestuursrechter; Buruma 2015: 316. Ook: Duker 2010: 239 en Simmelink 2004: 221-222. Daar wordt melding gemaakt van de relatieve betekenis van artikel 262 Sv en wordt gesteld dat mogelijke aanpassing zou kunnen liggen in een herinrichting van de bezwaarschriftprocedure 'en aan uitbreiding van de mogelijkheden tot toetsing van de vervolgingsbeslissing door de rechter'. Dat laatste wordt echter afgewezen vanwege daaraan verbonden vertraging en obstructie.

48 Geelhoed 2010: 1-15.

49 Duker 2010: 213-214.

afdoeningsbeslissing kunnen worden verantwoord in het licht van de subsidiariteit en de proportionaliteit.⁵⁰ Dat komt dan weliswaar neer op een toetsing aan de ABBP's, maar overstijgt die ook, want dat raakt aan de onderliggende wettelijke bevoegdheidsverdeling.

Dat maakt dat er aanleiding zou zijn tot aanpassing van dat laatste in de vorm van het creëren van een wettelijke grondslag tot afleiding voor de rechter die meer omvattend is dan die welke artikel 51h Sv biedt. Uiteindelijk is het niet het mandaat tot vervolging aan het Openbaar Ministerie dat het probleem vormt, maar de aanname dat dit te allen tijde zou leiden tot juiste beslissingen en dus geen, althans zeer beperkte controle zou behoeven.⁵¹ De bevoegdheid tot vervolgen is als het ware belast met de hypotheek van de via een magistraatelijke toepassing te respecteren ultimum remedium-gedachte.⁵² Anders gezegd: de vervolgingsbeslissing moet dienstbaar zijn aan het algemene belang en dat vereist – steeds opnieuw – doordenking op kosten en baten van alle betrokken belangen. Wanneer dat zoals nu niet het geval is, kan het vervolgingsmonopolie niet 'onbetwist' toebedeeld blijven aan het Openbaar Ministerie. Zeker niet gelet op de negatieve uitleg van het opportuniteitsbeginsel en de dreigende versmalling van de rechtsbescherming richting het slachtoffer. Het OM is immers in instrumentalistisch vaarwater beland waarin risico's liggen besloten, namelijk een onvoldoende geïndividualiseerd en intrinsiek non-responsief strafrecht. De opdracht van de strafrechter is een eigenstandige opdracht en omvat meer dan het respecteren van de staatsrechtelijke bevoegdheidsverdeling.⁵³ Dat noodzaakt tot

50 Voorts: Lindeman 2017: 287-288.

51 Buruma 2015. Ook: Geelhoed 2010: 7, waar deze constateert dat de strikte scheiding tussen verlof (in de zin van strafbaarstelling door de wetgever) en sturing (in de zin van handhaving door het Openbaar Ministerie) ertoe heeft geleid dat de (destijds geldende) positieve uitleg van het opportuniteitsbeginsel van minder inhoudelijke betekenis is het handhavingsbeleid.

52 Ik neig ertoe om, anders dan Crijns, de ultimum remedium-gedachte als boven de ABBP's gelegen toets te zien. Crijns meent dat de ultimum remedium-gedachte geen beginsel is, maar dat deze ligt besloten in de subsidiariteit als een van de ABBP's; Crijns 2012: 11-18.

53 't Hart 1995; Crijns & Kool 2017, par. 5.

het zoeken naar ruimte en institutionaliseren daarvan op wettelijk niveau, want dat verheldert de bevoegdheidstoedeling en biedt de hoogste rechter de ruimte om de lijnen uit te zetten waarbinnen zo'n bijstelling door de rechter kan plaatsvinden.⁵⁴

7 Afronding

Pak ik de lijnen samen, dan kom ik tot de conclusie dat in het huidige tijdsgewricht gereede aanleiding is om de rechter wettelijke ruimte te geven om de door het Openbaar Ministerie gemaakte inschatting dat strafvervolgning opportuun is te corrigeren. Juist vanwege de sterke focus op het slachtofferbelang en de 'grote ambities' ten aanzien van de sturende functie van het strafrecht waarvan het overheidsbeleid getuigt.⁵⁵ Die ambities behoeven gronding teneinde een op voet van subsidiariteit en proportionaliteit gegronde strafrechtspraktijk mogelijk te maken. Daarmee wordt de rol van het Openbaar Ministerie om als eerst aangewezen te waken over het gebruik van het vervolgingsrecht niet opzijgezet. Integendeel, de beoogde correctie van mogelijke 'ambtelijke vergissingen'⁵⁶ strekt ertoe 'recht' te doen aan het individuele geval en beantwoordt daarmee aan de door het Openbaar Ministerie en de rechter gedeelde opdracht om af te doen met inachtneming van de subsidiariteit en proportionaliteit.

En daarmee sluit ik aan op het werk van Bas, want ook hij heeft niet aflatend gepleit voor een meer subsidiaire afdoening van strafzaken en aandacht gevraagd voor de (te) hoge mate van abstractie die ligt besloten in de traditionele strafrechtelijke afdoening. Strafrechtelijke afdoening vraagt in het huidige, sterk geïndividualiseerde tijdsbestek om meer communicatieve vormen van responsabilisering. Het is een uitermate precaire, complexe opdracht, waarbij degenen die deze taak vervullen oog moeten hebben voor de belangentegenstel-

54 Blad 2017. Medio 2018 verschijnt de definitieve versie, bijgesteld naar aanleiding van de consultatieronde. Lindeman pleit voor een actievere opstelling in dezen. In mijn opvatting behoeft dat echter een heldere wettelijke grondslag, juist met het oog op het belang de bevoegdheidsverdeling helder te kunnen duiden (Lindeman 2017: 295).

55 Groenhuijsen 2018: 169-181.

56 De term is afkomstig van Buruma (Buruma 2015: 319).

lingen, maar ook voor het gezamenlijke doel: het bieden van redress aan het slachtoffer en aan de gemeenschap, waarbij de dader actief wordt aangesproken op de subsocialiteit van zijn handelen en op de daarin gelegen verplichtingen tot uitboeting en herstel.⁵⁷ Dat omvat het recht doen aan het slachtofferbelang, maar evenzeer de opdracht te zoeken naar vormen van sanctionering die de resocialisatie van daders en maatschappelijke samenhang bevorderen.⁵⁸ Dát is de opdracht die het Openbaar Ministerie is toevertrouwd en die tot uitdrukking komt in de toedeling van het vervolgingsmonopolie door de wetgever. Indien we die opdracht niet ter harte nemen, dreigt niet alleen een strafrechtelijk tekort en verlies van legitimiteit, maar zingt het strafrecht zich ook los van de (rechtstatelijke) doelen die het dient na te streven. Dat dit een onpopulaire boodschap is in een tijdsgewricht dat zich kenmerkt door risicobeheersing en daarmee verbonden slachtofferfocus en repressie mag geen belemmering vormen om die opdracht niettemin uit te blijven dragen, en zo nodig daar als lid van het Openbaar Ministerie of als rechter naar te handelen, daarbij bij voorkeur gesteund door een wettelijke bevoegdheid. Anderzijds, in het kader van het recent geïnstigeerde beleid van maatschappelijk effectieve rechtspraak – het oplossen van onderliggende problemen van mensen – spreekt die opdracht vanzelf.

Literatuur

Aertsen, I. (2019). Een nieuwe Aanbeveling van de Raad van Europa.

Tijdschrift voor Herstelrecht, (1), 33-48.

Barendrecht, M. (2019). De best mogelijke rechtspraak. *Justitiële verkenningen*, (1), 97-114.

57 Van Stokkom 2013a; Pali 2013: 9-22. Voorts: Crijns & Kool 2017, par. 5.

58 Het uitgangspunt dat herstelrechtelijke praktijken herstel van het slachtoffer tot uitgangspunt hebben, is binnen het herstelrechtelijk denken onomstreden. Dat laat evenwel onverlet dat daarmee gelijktijdig kan worden gezocht naar meer subsidiaire strafpraktijken die de resocialisatie van de dader, en daarmee herstel van het gemeenschapsbelang, bevorderen; Blad 2013; Groenhuijsen & Slump 2013: 135-150.

- Blad, J.R. (2011). Herstelrecht en civilisering van de strafrechtspleging.
In: M-C. Foblets e.a. (red.), *Liber Amicorum René Foqué*, Gent:
Larcier/Boom, 169-188.
- Blad, J.R. (2013). Ruimte bieden. Strafrecht en herstelrecht, verzoening en
vergeving. In: J. Ouwerkerk e.a. (red.), *Hoe te reageren op misdaad en straf*.
Den Haag: Sdu Uitgevers 2013, 89-104.
- Blad, J. e.a. (2017). *Voorstel van Wet strekkende tot de invoering van een
herstelgerichte afdoening via bemiddeling in strafzaken in het Wetboek van
Strafvordering inclusief Memorie van Toelichting*, Nijmegen: Wolf.
- Brouwer, H. (2010). 'Met inachtneming van het opportuniteitsbeginsel':
de politiek en de vrije beleidsruimte van het Openbaar ministerie.
Strafblad, (3), 207-216.
- Buruma, Y. (2006). Flutzaken, een pleidooi voor een rechterlijke toetsing van
vervolgingsbeslissingen. *Delikt en Delinkwent*, (3), 364-375.
- Buruma, Y. (2014). Rapport Morale. *NJB* (27), 1834-1839.
- Buruma, Y. (2015). Rechterlijke controle op de vervolgingsbeslissing, *Strafblad*,
(4), 314-332.
- Claessen, J. (2018). Herstelvoorzieningen in het (nieuwe) wetboek van
Strafvordering: geen luxe maar noodzaak met het oog op de realisering
van een humane rechtspleging. *Tijdschrift Modernisering Strafvordering*,
(2).
- Cleven, I. e.a. (2015). *De rol van herstelbemiddeling in het strafrecht*. Tilburg:
Intervict.
- Corstens, G.J.M. (2008). *Het Nederlandse strafprocesrecht*. Deventer: Kluwer.
- Crijns, J.H. (2012). Strafrecht als ultimum remedium. Leidend of archaïsch
desideratum?. *Ars Aequi*, 11-18.
- Crijns, J.H. & Kool, R.S.B. (2016). Afscheid van de klassieke strafzitting,
in: Nederlandse Juristen Vereniging, *Afscheid van de klassieke zitting?*.
Deventer: Kluwer, 265-357,
- Crijns, J.H. & Van der Wiel-Rammeloo (2017), *Tekst en Commentaar
Strafvordering*, Aantekeningen op artikel 262 Sv. i.h.b. par. 5. Alphen aan
den Rijn: Wolters Kluwer.
- Duker, M.J.A. (2010). Toetsing van de opportuniteit door de zittingsrechter.
Trema, (6), 238-244, i.h.b. 241.

- Emster, F.W.H. van den e.a. (2017). *De toekomst van de strafrechtspleging*. Politie, OM & Raad voor de Rechtsspraak.
- Geelhoed, W. (2010). De officier van justitie als Nichtvervolger, een vergelijking tussen het opportuniteitsbeginsel en de beginselplicht tot handhaving. In: G. Schoep e.a. (red.), *Vervlechting van domeinen*. Deventer: Kluwer, 1-15.
- Groenhuijsen, M.S. (2002). De dreigende verdachtmaking van het opportuniteitsbeginsel in het Nederlandse strafprocesrecht. *Delikt en Delinkwent*, (5), 437-44.
- Groenhuijsen, M.S. (2017). Over strafrecht en politiek: Over intrinsieke spanning en potentiële cohabitatie. *Delikt en Delinkwent*, (7), 481-488.
- Groenhuijsen, M.S. (2018). Van de regen in de drup. Van een kennisgestuurde slachtofferemancipatie in het strafrecht naar een goede bedoelingen slachtofferpolitiek anno 2018. *Delikt en Delinkwent*, (3), 169-181.
- Groenhuijsen, M.S. & Slump, G.J. (2013). Waar zit de ruimte voor slachtoffers? De ruimte voor herstel in en rond het klassieke strafproces. In: J.W. Ouwerkerk e.a. (red.), *Hoe te reageren op misdaad? Op zoek naar de hedendaagse betekenis van preventie, vergelding en herstel*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 135-150.
- Frielink, J.A.W. (2010). De positieve interpretatie van het opportuniteitsbeginsel. *Ars Aequi*, (10), 730-732.
- Hart, A.C. 't (1987). Strafrechtsontwikkeling: opbloei of afsterven?. *Delikt en Delinkwent*, (5), 444-454.
- Hart, A.C. 't (1995). *Mensenwerk? Over rechtsbegrip en mensbeeld in het strafrecht van de democratische rechtsstaat*. KNAW: Amsterdam.
- Haverkate, G.C. (2015). ZSM: de huidige stand van zaken vanuit OM-perspectief. *Delikt en Delinkwent*, (4), 228-242.
- Ippel, P. (2007). De geketende strafrechter. *Justitiële verkenningen*, (3), 55-65.
- Knigge, G. (2016). Van vervolging en willekeur. *RM Themis*, (5), 225-226.
- Kool, R.S.B. (1999). Uit de schaduw. *Justitiële verkenningen*, (9), 60-74.
- Kool, R.S.B. (2005). Herstel: en communicatieve vorm van wraak. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, (3), 24-34.
- Kool, R.S.B. (2014). Crime victims' compensation: the emergence of convergence. *Utrecht Law Review*, (3), 14-26.

- Kool, R.S.B. e.a. (2017). *SHN binnen de ZSM*. Den Haag: Boom juridisch.
- Kool, R.S.B. (2019). Les jeux sont faits (De teerling is geworpen). *Tijdschrift voor Herstelrecht*, (1), 52-60.
- Lindeman, J. (2013). Redelijk handelende officieren van justitie en de vervolgingsbeslissing. In: Kelk, C. e.a. (red.), *Veelzijdige gedachten*. Den Haag: Boom juridisch, 283-295.
- Lindeman, J. (2017). *Officieren van justitie in de 21e eeuw*. Den Haag: Boom juridisch.
- Lucas, J. (2013). ZSM – een huis dat samen gebouwd wordt, staat steviger. *Strafblad*, (september), 282-288.
- Meijer, M.E. de (2011). Het Openbaar Ministerie I de periode van 1838-1940. De bouw van een nieuwe organisatie. In: Bosch, A.G. e.a. (red.), *Twee eeuwen OM*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 50-87.
- Pali, B. (2013). Actieve rechtvaardigheid. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, (3), 9-22.
- Raad voor de rechtspraak (2016). *Rechtspraak die ertoe doet. Rechters over rechtspraak anno 2016*.
- Salet, R. & Terpstra, J. (2017). *VVC onder de aandacht. Een onderzoek naar ZSM en de gevolgen voor het politiewerk*. Apeldoorn/Nijmegen: Politie & Wetenschap/Radboud Universiteit.
- Sikkema, E. & Kristen, F. (2012). Strafbeschikking en ZSM: verschuivingen binnen de strafrechtshandhaving. In: Jong, F. de & Kool, R.S.B., *Relaties van gezag en verantwoordelijkheid: strafrechtelijke ontwikkelingen*, Den Haag: Boom/Lemma, 179-207.
- Simmelink, J.B.H.M. (2004). Rondom de vervolgingsbeslissing. In: Groenhuijsen, M.S. & Knigge, G., *Afronding en Verantwoording. Eindrapport onderzoeksproject Strafvordering 2001*, Deventer: Kluwer, 221-222.
- Simmelink, J.B.H.M. (2015). *Officier van Justitie: Magistraat in een bestuursorgaan* (oratie). Maastricht: Maastricht University/Openbaar ministerie.
- Simon Thomas, M. e.a. (2016). *Snel, Betekenisvol en Zorgvuldig*. Den Haag: Boom juridisch.
- Spek, W.V.J. (2010). Het opportuniteitsbeginsel en de ultimum remedium-gedachte. *Strafblad*, 225-231.

- Stokkom, B. van (2013a). Actieve verantwoordelijkheid in het strafrecht. *Justitiële verkenningen*, (1), 90-105.
- Stokkom, B. van (2013b). Avances naar het herstelrecht. Het Hulsman syndroom voorbij?. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, (1), 157-163.
- Verberk, S. (2010). *Mediation naast strafrecht in het arrondissement Amsterdam*. Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Verberk, S. e.a. (2013). Perspectieven van de buiten- en binnenwacht: de institutionele opgave van de rechtspraak. *Recht der Werkelijkheid*, (2), 75-88.
- Vrij, M.P. (1956). Te recht. In: *Prof. M.P. Vrij. Verzameling uit zijn geschriften op het gebied van strafrecht en criminologie*. Zwolle: Tjeenk Willink, 151-174.
- Westerman, P.C. (2016). Juridisch nudgen. *RM Themis*, (4), 713-714.
- Wijkerslooth, J.L. de (2007). De Elastiekjes van Docters van Leeuwen. *Justitiële verkenningen*, (3), 55-65.
- Zand-Kurtovic, E. van 't (2018). *Invisible bars. The impact of having a criminal record on young adults' position in the labour market*. Den Haag: Eleven International Publishing.

DE SCHAAMTE VAN SLACHTOFFERSCHAP: WHAT'S LAW GOT TO DO WITH IT?

Antony Pemberton

1 Inleiding

Slachtoffers in en om het (straf)recht. Ik ben er zo goed als mijn hele carrière mee bezig geweest. En in die tijd heb ik aan weinig zo veel gehad als aan de uitwisseling en de goede gesprekken die ik daarover met Bas van Stokkom heb gevoerd. Het was een enorme eer dat hij ooit in mijn dissertatiecommissie wilde zitten en dat hij bij het tienjarig bestaan van INTERVICT de reflectie wilde doen op de verhouding tussen slachtoffers en de maatschappij. En ik prijs me gelukkig dat ik nog steeds met Bas op menig internationaal congres en seminar niet alleen onze wetenschappelijke interesse mag delen, maar ook gewoon stevast een hoop plezier mag maken. Ook ons laatste bezoek aan het Baskenland in de lente van 2018 was weer helemaal uit de kunst.

Bas en ik kennen elkaar nog van de tijd dat ik vooral met de praktijk en het beleid van slachtoffers bezig was, nog voordat ik enige academische ambitie op dit terrein had. Mijn gedachtenvorming over de verhouding tussen slachtoffers en het recht is ook sterk gevormd door de praktische ervaring uit die tijd. Ik denk dat voor iedereen in de praktijk van slachtofferzorg een ding heel helder is, en dat is dat de verhouding tussen slachtoffers en rechtsprocessen een bijzonder moeizame is. Ik heb het ooit omschreven als *'something between a*

minor boon and a major burden': dat was zo toen ik in 2002 in het veld actief werd, en wat mij betreft geldt dat anno 2019 nog altijd, de sterk toegenomen aandacht voor slachtoffers in Nederland ten spijt. Waar nog wel eens de indruk bestaat dat mensen in de praktijk van slachtofferzorg als een soort rupsje-nooit-genoeg op zoek zijn naar meer en sterkere rechten van slachtoffers, is mijn eigen ervaring eerder dat juist mensen in de praktijk – gelijk de titel die ik ooit een collega suggereerde voor een onderzoek naar herstelbetalingen na grootschalige mensenrechtenschendingen – zich steeds de vraag zullen stellen: *'What's law got to do with it?'*¹

De mate waarin hiermee een fundamentele vraag wordt aangeroerd, niet alleen over de verhouding tussen slachtoffers en het recht, maar ook over het (straf)recht zelf, is mij pas in de laatste jaren gaan dagen. In de praktijk van slachtofferhulp is het niet moeilijk mensen te vinden die kritisch zijn op de uitvoering van slachtofferzorg, die wijzen op (organisatie-)cultuurproblemen en die ijveren voor wijzigingen in procedures en voor een pakket aan rechten en diensten die de belangen van slachtoffers beter zou kunnen beschermen. Maar tegelijk gebeurt dat goeddeels zonder reflectie op de verhouding tussen slachtofferschap en het wezen van het recht, dat daarmee ook ongemoeid wordt gelaten. Dat delen voorstanders van slachtoffergerichte hervormingen met criticasters van de rol van het slachtoffer in het strafrecht: het recht is nu eenmaal wat het is en het ongemak en het ongenoegen dat slachtoffers ervaren met het recht is een – wellicht te betreuren, maar desalniettemin – onvermijdelijk gegeven. De tegenstanders leiden hieruit af dat er geen of slechts een erg beperkte rol weggelegd is voor slachtoffers in het recht, de voorstanders hopen dat het recht de belangen en behoeften van slachtoffers door hervorming kan accommoderen.

Ik snap het nut van een dergelijke discussie natuurlijk, maar ben tot het standpunt gekomen dat zij alleen op een goede manier gevoerd kan worden wanneer slachtofferschap eerst in essentie, dus

1 Dat is inderdaad een slechte woordspeling op de jaren-tachtigheid van Tina Turner.

niet expliciet of impliciet in termen die van het recht zijn afgeleid, geduid wordt.² Dit is de kern van waar deze bijdrage over gaat. Ik stel me op het standpunt dat we – goeddeels ongemerkt – de ervaringen van slachtoffers en de verhouding daarvan met het recht, denken in termen van het recht of die daarvan afgeleid zijn. Dat is vanuit het recht bezien niet onlogisch, maar zorgt ervoor dat we vertrekken vanuit een verkeerd of in ieder geval onvolledig beeld van slachtoffer-schap en al bij voorbaat het zicht wegnemen op de belangrijke (kri-tische) vragen die slachtofferschap aan het recht zou kunnen stellen.

Ik zal eerst in een paar kernregels samenvatten waar het mij om gaat. In de eerste plaats is er het onderscheid dat ik aan politiek wetenschapper Judith Shklar ontleen tussen *onrecht keren* en *recht doen*.³ Dat zijn geen synoniemen, maar weliswaar overlappende en wezenlijk verschillende praktijken. In de tweede plaats is er de kri-tiek van filosoof Elizabeth Anscombe op de theologisch-christelijk geïnspireerde ‘*law conception of ethics*’,⁴ die onder meer tot gevolg heeft dat we onze moraliteit – zeker in het strafrecht – definiëren aan de hand van *gebroken regels* in plaats van de realiteit van de *gebroken lichamen* en *geruïneerde levens* die slachtoffers ervaren.⁵

De kern van dat laatste is te duiden als een *ontologische aanval*, waarin het slachtofferschap kernrelaties in het wezen van het zelf bedreigt, beschadigt of zelfs vernietigt: in navolging van de feno-menologie van filosoof Susan Brison beschrijf ik dat aan de hand van het *lichamelijke, narratieve en autonome zelf*, terwijl haar beschrijving ook het fundamenteel sociale karakter van een dergelijk zelf bloot-legt.⁶ Het gaat om de ethische relevantie van de vraag ‘wie ben ik’ in plaats van louter de focus op de vraag ‘wat heb ik gedaan’, wat ik met verwijzing naar de filosofen Avishai Margalit en Bernard Williams als het onderscheid tussen *ethiek* en *moraliteit* heb geduid,⁷ en ook

2 Zie ook Pemberton 2019.

3 Zie Shklar 1990.

4 Zie Anscombe 1958.

5 Deze frase ontleen ik aan het recente werk van Bernstein 2015.

6 Zie Brison 2002.

7 Zie Margalit 2002 en Williams 1985.

goed aan de hand van de verhouding tussen *schaamte* en *schuld* is uit te werken.⁸ Met de schuldvraag van het recht is de ethische kous niet af: ook al zal het antwoord van het recht op de slachtofferschaamte ontoereikend zijn, zij dient zich steeds ook te bekommeren om de vragen die hieruit volgen.

Ik sluit af met een suggestie die Bas me deed toen hij een eerste opzet van dit stuk van commentaar voorzag. Of deze redenering niet het onderscheid tussen privé en publiek traceert. Ik wil hem bij deze danken voor deze suggestie, ook al zal ik hem niet (geheel) volgen. Het punt is dat waar het recht inderdaad in deze termen tot 'publiek' hoort, de ervaring van slachtofferschap zich juist tegen een onderscheid in deze termen verzet: in slachtofferschap zijn privé en publiek onlosmakelijk met elkaar verbonden. De conclusie die lijkt te volgen uit het publieke karakter van het recht en de tegenstelling met het idiosyncratische karakter van de slachtofferervaring, dat het laatste dus wel privé zal zijn, zal ik daarmee tegenspreken. Dat levert ook mijn uiteindelijke conclusie op: er is een fundamentele spanning en afstand tussen het recht en de slachtofferervaring, maar dat ontslaat het recht niet van de verplichting zich steeds de moeite te getroosten om te zien of en in welke mate deze ruimte te overbruggen is. Een fenomeen dat zich precies op dit snijvlak begeeft, is volgens mij *restorative justice*, de processen van bemiddeling en conferencing die voor Bas en mijzelf al jaar en dag een onderwerp van discussie zijn.

Het zal helder zijn dat ik in de beperkte ruimte van dit essay de bovengenoemde auteurs slechts schetsmatig zal kunnen behandelen, waarbij terecht de vraag gesteld zou kunnen worden of mijn filosofische bagage überhaupt toereikend is voor een meer diepgaande analyse. Het is een vraag die Bas zichzelf wellicht ook met enige regelmaat gesteld heeft. Als je zoals hij en ik immers veel over de grenzen van disciplines heen probeert te kijken en te werken, vanuit de oprechte gedachte, dat het onderwerp van je onderzoek dat nodig heeft, begeef je je tegelijkertijd op het gladde ijs van een gebrek aan diepgang in

8 Hierbij verlaat ik me wederom weer op Williams 1993. Zie ook Zahavi 2015.

een van de disciplines. Ik hoop oprecht dat ik in dit essay niet door het ijs zak, maar wil er bij voorbaat op wijzen dat het alternatief – dat van de strakke disciplinaire grenzen in de sociale wetenschap – in ieder geval louter naar de ‘*great endarkenment*’ leidt.⁹

2 Onrecht keren versus recht doen

In het boek *The Faces of Injustice* sommeert Judith Shklar ons onrecht te bezien als ‘*an independent phenomenon in its own right*’.¹⁰ Doorgaans wordt onrecht – *injustice* – beschouwd als afgeleide/tegenhanger van recht – *justice* – waarbij recht en onrecht als twee polen van een dimensie worden gezien, het streven naar recht als een vanzelfsprekende reactie op onrecht wordt begrepen en recht doen en onrecht keren op hetzelfde neerkomen. Volgens Shklar omvat recht doen echter meer en minder dan onrecht keren. Meer, omdat recht doen andere doeleinden introduceert die geen relatie hebben met het keren van onrecht: het gaat dan om de regelmaat, de orde, of zoals Shklar het noemt ‘*well-oiled social functioning*’. Maar daarmee ook minder, omdat recht alleen die facetten van onrecht in ogenschouw neemt die van belang zijn voor dit doel en daardoor voorbij moet gaan aan veel wat de concrete ervaring van onrecht uitmaakt, en wat in daadwerkelijk voorkomende gevallen nodig zou zijn om onrecht te keren. Wat er uit beeld verdwijnt, omvat veel van wat voor slachtoffers cruciaal is: de persoonlijke details van hoe het voelde, het verhaal van het slachtoffer in verleden, heden en toekomst en de wijze waarop slachtofferschap hier al dan niet een plek kan krijgen, de afdrukken van de daad in het geheugen en op het lichaam, en de concrete en persoonlijke betekenis in het leven van slachtoffers.

⁹ Zie Milgram 2015.

¹⁰ Ik hanteer hier recht als synoniem voor *justice*, en onrecht voor *injustice*. Zoals Bert van Roermund echter al aangaf, levert de vertaling van Engels naar Nederlands een additionele complexiteit op. Hij wijst hierbij op ‘het ambivalente Engelse idioom, waarin *justice* nu eens “recht”, dan weer “rechtvaardigheid” betekent.’ Zie Van Roermund 2016.

De kritiek van Shklar op de conceptualisering van het recht, zoals ook eerder in haar *Legalism*,¹¹ werd al eerder, en in iets andere termen, neergezet door Elizabeth Anscombe, die de mening was toegedaan dat ‘moderne morele filosofie’ met zijn nadruk op regels tijdsverspilling is. Zij verweet deontologen net zo veel als utilitaire denkers dat zij met hun fixatie op regels poogden een rechtsconceptie van ethiek te construeren, die louter coherent kon zijn met een theologische fundering. Het kijken naar moraliteit en morele transgressie in termen van regelovertreding kon volgens haar enkel met verwijzing naar de zonde worden gerechtvaardigd. De regels staan dan in functie van de vraag: hoe zorg je dat de (potentiële) zondaar weet wanneer hij over de schreef gaat? Maar zonder de Heer is het erg de vraag waarom dit perspectief leidend zou moeten zijn. Zoals ik later nog een aantal keer zal herhalen, put de vraag naar de zonde of, zijn meer seculiere tegenhanger, de schuld, de ethische vragen die slachtofferschap stelt niet uit.

In het prachtige recente boek van filosoof J.M. Bernstein, *Torture and dignity: an essay on moral injury*, maakt hij het belang van Anscombes gedachtegang voor het huidige onderwerp nog explicie-ter. Waar het op neerkomt, zo stelt hij, is dat het bij verschrikkelijke morele gebeurtenissen niet zozeer gaat om gebroken regels, maar om gebroken lichamen en geruïneerde levens. We dienen eerst na te denken over het wezen van deze gebroken lichamen en geruïneerde levens om vervolgens de verhouding te bezien met regels voor de wijze waarop we met elkaar dienen om te gaan en de wijze waarop we omgaan met overtredingen van deze regels. Dat is volgens mij inderdaad precies hetgeen waar Shklar op doelde toen zij zei dat we onrecht op zichzelf moeten zien: het bij voorbaat toepassen van het recht als kader voor het denken over onrecht stelt al verschillende vragen buiten kijf: dat het dient te gaan om situaties die in regels zijn te vatten, die kunnen worden overtreden bijvoorbeeld. Of dat als recht betrekking heeft op de verhouding tussen mensen, dat onrecht

11 Zie Shklar 1986.

ook noodzakelijkerwijs in die termen begrepen moet worden. Door de vrijheid te nemen buiten dit – abstracte – rechtskader te denken, zouden we tot een betere beschrijving van het wezen van onrecht kunnen komen.

Wellicht moet ik hier wel bij opmerken dat het bij Bernstein en Shklar niet gaat om het gegeven dat er ook zaken zijn die slachtoffers nodig hebben die het recht niet kan leveren. Ik ben zelf bijvoorbeeld de vermenging van therapeutische doeleinden met rechtsprocessen steeds meer als een onzalig idee gaan zien. Dat wil niet zeggen dat kennis over klinische psychologie in het vormgeven van de opzet van rechtsprocessen en de impact van rechtsprocessen op de emotionele gesteldheid onnodig is, in tegendeel. Maar het reduceren van een rechtsproces tot een soort klinische interventie is wel weer een ander verhaal, nog afgezien van het feit dat het doorwerken van bijvoorbeeld een posttraumatische stressstoornis iets is dat beduidend effectiever elders gebeurt. Nee, het gaat hier om zaken die de ethische relevantie van slachtofferschap betreffen en waartoe een reactie gericht op recht doen, morele pretenties inclusief, zich wel degelijk dient te verhouden.

3 Slachtofferschap als een ontologische aanval

Bernstein volgt de aanwijzing van Anscombe op, dat we eerst een ‘adequate filosofie van de psychologie’ nodig hebben. Dat ontleent hij onder meer aan het werk van Susan Brison, een Amerikaanse filosoof die zelf slachtoffer werd van een verkrachting, waarbij ze bijna het leven liet. Haar fenomenologische beschouwing op haar ervaring vind ik met Bernstein een van de meest rijke en inzichtelijke die we in het bredere werkveld van de victimologie tot onze beschikking hebben.

Nog voordat ik inga op de wijze waarop Brison deze ervaring beschrijft, wil ik twee zaken benadrukken. In de eerste plaats dat Brison de gevolgen van haar ervaring benoemt in termen van de impact die het op de verhouding *met haarzelf* heeft. Dat legt al een eerste verschil bloot met het recht-denken: daar gaat het om de relaties *tussen* mensen. In tweede instantie gaat het om zaken in het zelf,

die Brison van tevoren niet bij zichzelf vermoedde. In dit kader pleeg ik graag leentjebuurt bij de medisch-ethicus Pellegrino, die de ervaring van een plotseling diagnose van een levensbedreigende ziekte als een *ontologische aanval* omschreef.¹² Door de ziekte komt de verhouding met het eigen lichaam op losse schroeven te staan. Waar er eerst een onbewuste ervaring van eenheid en continuïteit met het lichaam was, is er nu een bewuste ervaring van discontinuïteit en tegenstelling. De term ontologische aanval is dan tweërlei: het is een bedreiging van het wezen, de existentie van degene die de diagnose krijgt, maar legt tegelijkertijd de ervaring van het wezen bloot, juist in hetgeen het bedreigt. De filosoof Matthew Ratcliffe heeft dergelijke verschuivingen in de achtergrondstemming van het leven in termen van zijn concept ‘existentiële gevoelens’ geduid. Het gaat daarbij om de gevoelservaring die betrekking heeft op ‘*the intimate association between feeling, how one finds oneself in the world and one’s grasp of reality*’.¹³

Brison beschrijft de gevolgen van haar slachtofferschap als een drievoudige aanslag op het zelf: het lichamelijke, narratieve en autonome zelf. De wijze waarop ze de aanval op het lichamelijke zelf beschrijft, lijkt sterk op de wijze waarop Pellegrino de ervaring van levensbedreigende ziektes beschrijft. Er wordt een wig gedreven tussen twee verschillende relaties die we met ons eigen lichaam hebben: we *zijn* en *hebben* een lichaam. Het bewerkstelligen van de eenheid tussen het lichaam dat we zijn en het lichaam dat we hebben, en wat we kunnen hanteren, is in de termen van Bernstein ‘*a moment by moment, social achievement, something I do or fail to do in accordance with more or less stringent social values and norms*’. Dit kwetsbare maar tegelijk vanzelfsprekende verband werd door de verkrachting doorbroken. Iemand anders nam de controle over het lichaam over en laat enkel het kwetsbare en hulpeloze ‘lichaam dat we zijn’ achter. Dit is behalve bij verkrachting het meest navrant te zien bij

12 Zie Pellegrino 1979 en voor de link met het huidige onderwerp Pemberton 2019.

13 Zie Ratcliffe 2012: 25.

slachtoffers van marteling, waarin (de pijn van) het lichaam dat we zijn, actief gebruikt wordt om ons te dwingen dingen te doen zoals informatie loslaten of mensen verraden, die volstrekt indruisen tegen onszelf en wat we ten diepste willen.

Dergelijk verraad door ons eigen lichaam, is ook de ervaring van verkrachtingsslachtoffers die soms tijdens de verkrachting momenten van seksuele opwindning ervaren. Brison wees op een ander aspect van het verraad. Voor de verkrachting was zij met haar man bezig om hun eerste kind te krijgen, erna:

'I was no longer the same person I was before the assault, and one of the ways I seemed changed was that I had a different relationship with my body. My body was now perceived as an enemy, having betrayed my newfound trust and interest in it, and as a site of increased vulnerability.'

We zijn ons doorgaans niet bewust van deze tweevoudige relatie met ons eigen lichaam: het spreekt vanzelf dat we in ons lichaam huizen en er heer en meester over zijn. Maar in slachtofferschap worden we van de werkelijkheid van deze tweeledigheid gewaar, juist omdat de vanzelfsprekendheid ongedaan wordt gemaakt. En vervolgens betekent de vanzelfsprekendheid ook dat het voor slachtoffers moeilijk onder woorden te brengen is wat er nu precies gebeurd is.

Dat geldt in vergelijkbare zin ook voor de aanslag op wat Brison het narratieve zelf noemt.¹⁴ Onze evoluerende levensverhalen zijn een kernonderdeel van onze identiteit. Mensen zijn verhalende wezens, en de verhalen die we over ons zelf vertellen bepalen voor een belangrijk deel wie we zijn. Verhalen bewerkstelligen onze continuïteit door de tijd en met onze omgeving, onze gemeenschappen en onze cultuur. Onze interpretatie van ons eigen verleden, alsmede de wijze waarop we onze toekomst verbinden met ons heden en verleden, zijn

14 Zie ook Crossley 2000.

gebaseerd op en genesteld in (meta)verhalen die we in onze cultuur vinden.

Slachtofferschap brengt dat narratieve gevoel van continuïteit in gevaar. Hoe kan het moment van slachtofferschap als samenhangend worden ervaren met wat er aan voorafging, het heden en de toekomst? En hoe kan een richting naar de toekomst worden ervaren, met de onverwachte verschrikkingen uit het verleden op het netvlies? Op dezelfde wijze als Brison het lichamelijke zelf analyseert, is bij het narratieve zelf een breuk zichtbaar, een narratieve ruptuur. Die ruptuur is te zien in de ontwrichting van het levensverhaal als een betekenisvol geheel.

Deze ruptuur tekent zich ook in de ervaring van verlies van het auteurschap over het eigen levensverhaal. Een gevleugelde en ware uitdrukking is dat eenieder slechts coauteur is van zijn eigen levensverhaal, maar de ervaring dat men zelf nog 'meeschrijft' wordt door ernstige vormen van slachtofferschap beschadigd. Sterker nog: het slachtofferschap kan het gevoel geven dat het levensverhaal eigenlijk al afgelopen is – het hoofdstuk van Brison heet – *Outliving oneself*, jezelf overleven. Gestopt op het moment van het slachtofferschap: de tijd van het slachtoffer staat stil. Dit stilstaan wordt ook wel '*narrative foreclosure*' genoemd.¹⁵ Zoals Auschwitz-overlever Primo Levi het omschreef: '*Like animals, we were confined to the present moment.*'¹⁶ Stilstaand op het moment van slachtofferschap, afgescheiden van het verleden en van de mogelijkheid om 'toekomstigheid' te ervaren. Ook hierin schuilt weer een nare ontdekking: doorgaans ervaren mensen zichzelf als verleden, heden en toekomst ineen. Daarin verschilt onze ervaring van ons eigen wezen – zoals Levi het precies omschreef – van het dierenrijk. Maar slachtofferschap blijkt ons gevoel van temporaliteit te kunnen ontregelen of zelfs verwoesten.

Tot slot gaat Brison in op de schade aan haar autonome zelf. De schade aan het lichamelijke zelf en haar zelf in narratief, leverde al

15 Zie Freeman 2000.

16 Zie Levi 1985.

grote moeilijkheden op om zichzelf te begrijpen als iemand die haar eigen finale doelen kan nastreven, de doelen die de horizon van het leven bepalen. Ik noemde al de moeilijkheid dat de verkrachting haar een moederwens gaf, terwijl het stilstaan van de tijd haar het plannen en vooruitdenken nagenoeg onmogelijk maakte. In de onrechtsering wordt de bron van de finale doelen weggeslagen – bijvoorbeeld in de moord op een geliefde – of wordt een bron van nastrevenswaardig plezier en geluk – in Brison's geval de geslachtsdaad en de kinderwens – een plek van pijn en afschuw.

In de bespreking van dit facet maakt ze het cruciale punt dat haar slachtofferschap voor haar het relationele karakter van haar eigen autonomie onderstreepte. *'Enhancing my autonomy in the aftermath of my assault reinforced my view of autonomy as fundamentally dependent on others.'* Voor Brison is een zelf zijn niet iets wat eerst afgescheiden is van de wereld en er vervolgens mee interacteert, maar is beter te verstaan als 'zijn-in-de-wereld': een zelf dat gecreëerd en gevoed wordt door anderen, en daarmee ook door hen vernietigd kan worden. Wederom: dat zijn in de wereld is iets waarvan we ons doorgaans niet bewust zijn; we houden van anderen en doeleinden buiten ons, zorgen voor en om anderen, zijn fundamenteel verbonden met een wereld buiten ons. Maar de infectie van finale doeleinden werpt het slachtoffer radicaal terug op zichzelf. Veel slachtoffers en nabestaanden beseffen door hun slachtofferschap dat ze niet vanzelfsprekend in de wereld zijn, dat de verbinding met dat waarvan ze ten diepste houden ze zo maar ineens afgenomen kan worden. Mijn collega's en ik zijn dat 'radicale eenzaamheid' gaan noemen.

Een van de meest verschrikkelijke voorbeelden die ik hiervan ken, komt uit het boek de *Holocaust Testimonies* van Lawrence Langer:¹⁷

'Anna G tells of a ten-year old girl who refused to go to the "left" (toward death) after selection. Kicking and scratching, the young girl was seized by three SS men who held her down while she screamed to her nearby

¹⁷ Zie Langer 1991.

mother that she shouldn't let them kill her. According to Anna G. one of the SS men approached the mother who was only in her late twenties, and asked her if she wanted to go with her daughter. "No" the mother replied, at which point the witness observes. "This left a tremendous effect on me".

Anna G – en ook anderen, zoals filosoof Lisa Tessman, die dit geval analyseren – ervaren in dit voorbeeld dat het de vanzelfsprekendheid van de moederliefde ondermijnt.¹⁸ Natuurlijk, de vrouw in dit geval valt geen verwijt te maken. Echter, het bijna demonische van de situatie – zoals ook bij het bekende verhaal van Sophies keuze het geval is – is dat het gedwongen worden hier te ‘kiezen’ desalniettemin de meest onvoorwaardelijke vorm van liefde relatief lijkt te maken. De vragen die Tessman in haar boek *Moral Failure* over dergelijke fenomenen stelt, zijn wezenlijk. In de eerste plaats: ‘Zou elke moeder, ik ook, hetzelfde doen?’ Een dergelijke liefde is een ultiem voorbeeld van het zijn-in-de-wereld, en van de wijze waarop we verbonden zijn met de doelen die ons tot autonome zelden maakt. Als dit al relatief is, en verbroken kan worden, wat zegt dit dan over de andere wijzen waarop we in de wereld zijn? In de tweede plaats wijst Tessman erop dat veel discussie over het morele dilemma voor de moeder in het voorbeeld, of voor Sophie, vanuit de verkeerde vraag vertrekt. Het gaat dan namelijk steeds over de vraag wat ze moeten doen, of de ene keuze beter was dan de andere en zo ja waarom. In plaats daarvan stelt Tessman vast: *‘If a question about Sophie's choice can reach the point of articulation at all, it is something more like “how was Sophie destroyed by the choice that confronted her”’.*

Hier komt de ontologische aanval in het slachtofferschap het meest tot zijn recht: waar het bij levensbedreigende ziektes om de aantasting van het gevoel van eenheid van en met het lichaam gaat, gaat het bij slachtofferschap om de schade aan / vernietiging van de wijze waarop we lichamelijk, narratief, temporeel, sociaal ondergedompeld *in* en

18 Zie Tessman 2014.

verbonden *met* de wereld bestaan. We zijn ons van deze ‘existentiële gevoelens’ doorgaans niet bewust, ook omdat ze voorafgaan aan bewustzijn, emoties en intenties,¹⁹ maar slachtoffers worden in de ervaring van ‘*narrative foreclosure*’ en ‘radicale eenzaamheid’ er wel mee geconfronteerd.

4 Schaamte en schuld, ethiek en moraliteit

De wijze waarop de ervaring van Brison samenhangt met denken over de reactie op onrechtservaringen en de verhouding met het recht vind ik goed uit te werken aan de hand van de verhouding tussen schaamte en schuld. Daarvoor is het wel nodig om nader stil te staan bij de wijze waarop ik schaamte begrijp. De gedachten over het wezen van schaamte lopen namelijk nogal uiteen en het heeft in het westerse denken over moraliteit en ethiek een slechte pers gekregen.²⁰ Het lijkt superficieel en heteronoom. Iemand die zich schaamt, zo is dan de gedachte, is louter bezig met de wijze waarop hij of zij en zijn of haar gedrag overkomt op anderen. Anders gezegd: je vindt niet echt dat je iets verkeerd doet als je je schaamt, maar hebt er louter last van dat iemand anders dat gezien heeft, en dat je in die zin ontmaskerd bent. Schaamte wordt dan al gauw geassocieerd met gezichtsverlies leiden en pogingen de reputatie op te vijzelen of te verdoezelen. Nee, dan is schuld een nuttiger emotie. Je schuldig voelen over een daad lijkt onafhankelijk te zijn van de ontdekking door anderen, met schuld zou dan berouw samenhangen en pogingen om de gevolgen van je daad te repareren of te compenseren.

De misvatting zit hem in het gegeven dat schaamte hier wordt geduid louter in termen die voor de hand liggen bij schuld. Maar schaamte omvat meer dan dit en wordt in deze termen ook onjuist gekarakteriseerd. Er zit in schaamte inderdaad een kern van blootlegging van een deel van het zelf: het is niet voor niets dat verschillende talen, de Nederlandse inclusie, juist de delen van het lichaam

¹⁹ Zie Ratcliffe 2008.

²⁰ Zie hiervoor Williams 1993 en Zahavi 2014.

die bedekt worden in schaam-termen benoemen (schaam-streek, schaam-lippen bijvoorbeeld). Die blootlegging is niet louter fysiek: schaamte heeft meer in het algemeen betrekking op de vraag ‘wie ben ik’. Niet alleen mijn lichaam, maar ook mijn gevoelsleven, mijn relaties, mijn geschiedenis, het kan allemaal onderdeel zijn van de blootlegging. Het is een ervaring (soms niet meer dan een moment) van gewaarwording van een waarheid over het zelf. Dat kan inderdaad het gevolg zijn van een schaamteveroorzakende actie, maar een actie is niet noodzakelijk: de gewaarwording en de ervaring dat het om waarheid over het zelf gaat, is echter cruciaal. Zoals fenomenoloog Dan Zahavi zegt, hetgeen ‘*is revealed in shame, although highly undesirable, is nevertheless experienced as familiar, as something that discloses the truth about oneself*’.

Een andere manier waarop het schuld kader wordt toegepast op schaamte heeft te maken met het wezen van de schuldvraag als een evaluatief oordeel: de toetsing aan een norm of regel. Maar zoals Rukgaber in een recent artikel uitwerkt, dit is niet onderdeel van de ervaring van schaamte zelf.²¹ Het is beter te begrijpen als een poging achteraf om de schaamte-ervaring cognitief te duiden. Het aantasten, verminderen of zelfs vernietigen van de ervaring van in contact staan met een omgeving gaat eerder gepaard met een met pijn te vergelijken ervaring dan met een oordeel. Rukgaber gebruikt de term zelf niet, maar de schaamte heeft betrekking op precies het soort existentieel gevoel waarop Ratcliffe doelt.²²

Het sociale is ook wezenlijk, maar dan ook weer op een andere manier dan in de schuld-karikatuur van schaamte wordt geschetst. Williams noemt dit de ‘*silly mistake*’: er is voor veel ervaringen helemaal geen daadwerkelijk publiek nodig, ook een imaginair publiek voldoet, en dan niet alleen als een stand-in voor een daadwerkelijk publiek. En zelfs dat moeten we verder kwalificeren. Het belang van het innemen van de positie van het denkbeeldige publiek is dat we

21 Rukgaber 2018.

22 Zie hiervoor met name Ratcliffe 2017: 112-114.

hiermee onszelf als object zien, ook met de delen van onze wezen die aan onze subjectieve controle ontglippen. Agamben zegt het als volgt:

*‘to be ashamed means to be consigned to something that cannot be assumed. But what cannot be assumed is not something external. Rather it originates in our own intimacy, it is what is most intimate in us ...’*²³

Een voorbeeld is daarvan inderdaad de ‘blik van de ander’ zoals Sartre in zijn beroemde voorbeeld van de betrapping van de voyeur bij het sleutelgat. Maar het is daartoe niet beperkt. Wel is het het deel van het zelf dat een brug vormt naar een sociale omgeving, of zoals de Duitser Seidler het samenvat: *‘Das Schamsubjekt ist “ganz bei sich” und gleichzeitig “außer sich”*’.²⁴ De vraag die het existentiële gevoel van schaamte stelt, heeft daarmee betrekking op ‘wie ben ik’, maar wel op een ik dat is *‘created and sustained by others’*.

De schaamte die slachtoffers ervaren, is daarom wat mij betreft gelegen in de ervaring van objectivering, wat een vehikel is naar blootlegging van een waarheid over het zelf. Deze blootlegging wordt doorgaans, maar niet noodzakelijkerwijs als negatief ervaren. Brissons slachtofferschap is een extreme vorm van objectivering: in de wijze waarop de verkrachter zich haar lichaam toe-eigende, is haar lichaam als een object gebruikt. En behalve dat dit haar een ontologische waarheid over haar eigen lichaam deed beseffen, leerde zij door het voorval ook andere ontologische waarheden kennen. De ervaring van het aanhoudende karakter van slachtofferschap, ver na het moment waarop het plaatsvond, is ook in dit licht te begrijpen. Zoals Jean Amery zei: *‘Whoever is tortured, stays tortured. Torture is ineradicably burned into him, even when no clinically objective traces can be detected.’*²⁵ Dat komt omdat het slachtoffer in de marteling een waarheid over zichzelf heeft leren kennen:

23 Zie Agamben 1999.

24 Zie Seidler 2001. Zie ook Rukgaber 2018.

25 Zie Amery 1985.

*'It is a constant in the literature on torture and the camps that it is the victim, not the torturer, who carries the burden of shame, since it is the victim who experiences his body as no longer his, as beyond control ... an involuntary thing, a thing of spasms, howls, leaks, bursting and shrivelling.'*²⁶

De vraag die de schaamte stelt, is daarmee een andere dan de schuld-vraag. Het laatste handelt over 'wat is er gebeurd' en meer bepaald of en wie er verantwoordelijk kan worden gehouden voor hetgeen er is gebeurd. Dat is ook een vraag naar een waarheid, maar dan niet een waarheid die over de identiteit van dader of slachtoffer gaat. Sterker nog, zoals Williams stelt, geldt voor de wijze waarop de schuld-vraag gesteld wordt dat het werkelijke morele zelf karakterloos is. Het gevolg is dat:

'The structures most typical of shame, then fall away what I am, so far as it affects the moral, is already given, and there is only the matter of discerning among temptations and distractions what I ought to do. (1993, 94-95).'

Het karakterloze morele zelf komt terug in de theorieën over 'recht doen'. Het zijn bijvoorbeeld de deelnemers aan de discussie in de originele positie van John Rawls, in zijn *Theory of Justice*, die niet weten wie ze zijn, wat hun relaties zijn, hun geschiedenis en hun positie.²⁷ Het is een seculiere uitwerking van wat Nietzsche in termen van het ascetische ideaal in het christendom kritiseerde.²⁸ Williams is in deze zin schatplichtig aan Nietzsche in deze kritiek en neemt daarmee ook stelling tegen het soort moraliteit dat de schuld-vraag centraal stelt.²⁹

Ik hoef Williams en Nietzsche niet geheel te volgen in hun afwijzing van moraliteit om vol te houden dat de identiteitsvraagstukken

26 Zie Bernstein 2015.

27 Zie Rawls 1971.

28 Zie Nietzsche (1887/1967).

29 Zie Clark 2000.

van slachtofferschap (net zoals die van daderschap trouwens) een additionele ethische relevantie hebben, die uit het zicht blijft indien er louter naar de 'wat is er gebeurd'-vraag wordt gekeken. Dat blijft ook gelden als vanuit de laatste vraag nadrukkelijker de focus op de ervaring van het slachtoffer wordt gelegd, zoals met het construct *vernedering* mogelijk zou zijn. Waar de schuldvraag in het teken staat van de vraag in hoeverre de dader een regel heeft overtreden, en dat willens en wetens heeft gedaan, zou een vraag naar de ervaren vernedering nadrukkelijker aandacht hebben voor de gevolgen van de daad voor het slachtoffer. Dit is een punt dat Avishai Margalit maakt in zijn *The Decent Society*.³⁰ Hierin maakt hij de ervaring van vernedering en het voorkomen daarvan de hoeksteen van zijn perspectief op de maatschappij. De kern van vernedering is een door het slachtoffer beleefde vermindering van zijn of haar zelfrespect. De daad van de dader, of van maatschappelijke instituties, houdt een negatieve, denigrerende en zelfs ontmenselijkende boodschap voor het slachtoffer in, die door het slachtoffer geïnternaliseerd wordt. Dat laatste is belangrijk, waarbij Margalit dan ook nog de voorwaarde stelt dat er situaties zijn waarin een dergelijke internalisering redelijk is. Een goed voorbeeld is dat de mate van controle of macht van de dader over het slachtoffer betekent dat deze niet of nauwelijks de vrijheid heeft om zich aan de boodschap van de dader te onttrekken. Het slachtoffer van marteling, zeker door overheidsinstanties, zou hiervoor als archetype kunnen gelden.

Vernedering en slachtofferschaamte lijken daarmee op elkaar. Echter, voor zover een waarheid blootgelegd wordt in de vernedering op zich, gaat het om de machtsrelatie met de vernederaar, en het eigen onvermogen de vernedering op een bepaald moment te voorkomen of te stoppen. Dat is een meer slachtoffergerichte vraag dan die van de schuld. Maar tegelijkertijd blijft dit gaan over de relatie tussen slachtoffer en dader, met daaraan gekoppeld de notie dat vernedering aan redelijkheidsnormen getoetst kan worden. Vernedering

30 Zie Margalit 1996.

krijgt volgens mij pas een duurzaam karakter in het leven van een slachtoffer, als het de waarheid blootlegt over het zelf: als het daarmee slachtofferschaamte wordt.

In verschillende publicaties heb ik aan de hand van een ander werk van Margalit betoogd dat dit onderscheid, het onderscheid tussen de ‘wat is hier gebeurd’-vragen en de ‘wie ben ik’-vragen, ook te verduidelijken is door het scheiden van de termen moraliteit en ethiek.³¹ Voor Margalit is het eerste van toepassing op wat hij ‘dunne’ relaties noemt: het normatieve kader voor de verhouding met anderen, waarbij identiteit, afkomst, bekendheid en daadwerkelijke empirische banden er niet toe doen. Voor degenen met wie we een daadwerkelijk verband hebben – onze kinderen, geliefden, vrienden en dergelijke – is een kader waarin we ze behandelen als vreemden niet afdoende. Margalit stelt daarom voor de term ‘ethiek’ te reserveren voor hetgeen van toepassing is op onze ‘dikke’ relaties. Recentelijk heb ik hierover beargumenteerd dat Margalits ethiek van de dikke relaties ook te conceptualiseren is in termen van identiteitsvraagstukken.³² Waar Margalit vaststelt dat de relatie met ons zelf ook een dergelijke ‘dikke’ relatie is, heb ik het standpunt ingenomen dat ook de ethische relevantie van de andere ‘dikke’ relaties te begrijpen is in termen van vragen over het zelf. Zoals ik elders aangaf, het gaat niet in de eerste plaats over de mening of verwachtingen van anderen over mijn acties, maar over de ethische relevantie van vragen die betrekking hebben op de wijze waarop ik, in mijn acties en ervaringen, mijn eigen identiteit bewerkstellig.

De kern van deze paragraaf is daarmee dat het antwoord op de vraag die in recht doen centraal staat, de morele schuldvraag, de vraag die het onrecht stelt, niet uitput. In het keren van onrecht zou namelijk de ethische vraag naar de slachtofferschaamte leidend moeten zijn. Hierop heeft de schuldvraag zeker betrekking, maar louter

31 Zie Pemberton 2015.

32 Zie Pemberton 2019.

vragen naar ‘wat is hier gebeurd’ zal vaak geen voldoende antwoord opleveren over ‘wie ben ik’.

5 Slachtofferschap: tegelijk privé en publiek

De wijze waarop Williams schaamte analyseert, vormt voor mij ook een aanknopingspunt om stelling te nemen tegen de gedachte dat het onderscheid tussen onrecht keren en recht doen samenvalt met een onderscheid privaat versus publiek. In eerdere publicaties benadrukte ik het idiosyncratische van slachtofferschap. Het beamen hiervan kan echter net zo goed als een reden voor uitsluiting van slachtoffer-ervaringen in het recht als voor slachtoffergerichte hervormingen of als victimologische kritiek op (het nut van) het recht worden gezien.

Hieraan kunnen we nog toevoegen dat er een gevaar schuilt in het meenemen van de ‘wie ben ik’-vragen van Williams in onze reactie op criminaliteit en slachtofferschap. De bovengenoemde link tussen schaamte en vernedering is namelijk ook terug te zien in ‘*shaming*’-straffen. Er heeft met name in de Verenigde Staten een discussie gewoed over het gebruik van ‘*shaming*’, het beschamen van de dader als doel van straffen.³³ De kritiek daarop is dat deze straffen een vernedering van de dader inhouden en daarmee een affront tegen de menselijke waardigheid. Meer in het algemeen geldt dat het meenemen van de ‘wie ben ik’-vragen in de omgang met de dader voorbijgaat aan het belang van de dader om een eigenstandige – privé – positie in te mogen nemen ten opzichte van de – publieke – veroordeling door het recht. De focus op ‘wat is er gebeurd’ betekent een belangrijke bescherming van de dader, die op deze manier alleen veroordeeld wordt voor wat hij of zij heeft gedaan, niet voor de persoon die hij of zij is. Nussbaum maakt dit punt door erop te wijzen dat ‘*guilt punishments make the statement: “you committed a bad act”, shame punishments make the statement “you are a defective sort of person”*’.

Ook al zal ik de laatste zijn om te beargumenteren dat het soort Amerikaanse *shaming*-straffen hun intrede dienen te doen in ons

33 Zie voor een overzicht Nussbaum 2004.

strafrecht,³⁴ vind ik deze gedachtegang problematisch. Het lijkt mij dat hier een fictie wordt geïntroduceerd – onder meer de mogelijkheid om een nette scheiding te maken tussen een slechte daad doen en een slecht mens zijn – die vervolgens in het strafrecht louter in definitie, maar niet in feite, wordt volgehouden, en waarvan ook de onderliggende redenering dat een veroordeling voor ‘een slecht mens zijn’ ook een veroordeling is voor een onveranderlijke essentie van het mens-zijn, op een drogreden is gebaseerd.³⁵ Met Williams lijkt mij dit steeds geënt op een aanvechtbaar beeld van het morele zelf als karakterloos, waarop vervolgens het ongefundeerde geloof is gebaseerd dat het morele zelf op een coherente manier kan worden afgebakend van de rest van onze ervaringen.³⁶

Dat betekent niet dat ik deze fictie uit het strafrecht verwijderd zou willen zien. Het lijkt mij dat het een waardevolle functie vervult in het beschermen van de belangen van verdachten en daders, zeker wanneer anders het plegen van ‘de slechte daad’ de dader als een onveranderlijk defectief persoon zou brandmerken.³⁷ Maar een dergelijk belang lijkt mij dan een voorwaarde voor het volhouden van een dergelijke fictie. Een soortgelijk argument maakte mijn collega Marc Groenhuijsen ooit over het vermoeden van onschuld: het gaat er niet of niet zozeer om dat we daadwerkelijk *vermoeden* dat de verdachte onschuldig is, maar dat we hem of haar behandelen alsof hij of zij dat is, omdat dit de belangen van de verdachte het beste beschermt.³⁸ De analogie hier is dat we niet feitelijk en geheel het onderscheid kunnen volhouden tussen daad en dader, maar dat we de belangen van de dader het beste beschermen door te handelen naar dit onderscheid.

34 Zie hiervoor weer Nussbaum.

35 Het punt dat Williams meer algemeen maakt over dit soort redeneringen, dat ze tegengesproken kunnen worden door ‘what we think’ te onderscheiden van ‘what we think, that we think’ is volgens mij van groot belang, zie Williams 1993.

36 Dit punt maakt hij in Williams 1985.

37 Elders noemde ik dat het nut van het ‘verdunnen’ van relaties in het strafrecht, zie Pemberton 2015.

38 Zie Groenhuijsen & Kwakman 2002.

Ook de wijze waarop Groenhuijsen dit argument verder uitwerkte om tegelijk voor een vermoeden van slachtofferschap te pleiten is verhelderend. Waar het vermoeden van onschuld de verdachte beschermt, zou het behandelen van het slachtoffer als een ‘vermoedelijk’ slachtoffer juist tegen de belangen van slachtoffers ingaan. In het geval van slachtoffers lijkt mij ook hier het tegengestelde het geval: de ‘wie ben ik’-vragen van het slachtoffer zijn juist cruciaal om te begrijpen wat het wezen is van het onrecht dat hen is overkomen, wat er mogelijk is om dit onrecht te keren en in hoeverre we daarin geslaagd zijn.³⁹ Het is niet het abstracte lijden van het slachtoffer, maar de praktische ethische relevantie van de slachtofferschaamte, die de kern vormt van slachtofferbelangen in het recht. De misvatting wordt gevoed door de preoccupatie met de schuldvraag in het recht: voor zover die de aandacht richt op de schade aan slachtoffers, verbergt zij tegelijk het wezen van wat die schade inhoudt. Zoals Williams aangeeft, heeft de schuld daarvoor de schaamte nodig, omdat die laatste het soort vragen kan stellen die buiten het blikveld van de schuld liggen.⁴⁰

Wanneer we onze blik wel richten op de schaamte en de zaken die door het onrecht zijn aangetast, levert dat een andere blik op de positie van slachtoffers op. Ik heb elders al gewezen op het belang van *verbinden* – als tegenwicht tegen het radicaal alleen zijn van het slachtoffer – en het belang van *her-vertellen* – liever ‘*re-storying*’ dan ‘*restoration*’ – in de wijze waarop we slachtofferbelangen conceptualiseren vis-à-vis het recht.⁴¹ Deze twee zaken vallen vaak samen: het in kunnen brengen van het eigen verhaal in het strafrecht is een vehikel voor verbinding, terwijl het verbinden van de eigen ervaring met het strafrecht de betekenis van het proces verandert.⁴² Die verbinding bestaat bij de gratie van de mogelijkheid om een brug te slaan tussen

39 Zoals Williams 1993 zegt: ‘We shall hope to succeed only if we ask what kinds of failing and inadequacy are the source of harms, and what those failings mean in the context of our own and other people’s lives. This is the territory of shame (...)’

40 Zie Williams 1993.

41 Zie Pemberton 2019.

42 Zie hiervoor ook Pemberton, Mulder & Aarten 2018.

de slachtofferervaring en het recht, niet door de inkapseling van de slachtofferervaringen in termen die van het recht zijn afgeleid. De vraag ‘*what’s law got to do with it*’, die ik in de inleiding aan de orde stelde, geldt ook voor de omzetting van slachtofferbelangen in rechten. In hoeverre leidt juist het definiëren van een nieuw slachtofferrecht tot verdere verwijdering?

Vervolgens moet worden erkend dat de keuze voor verenging van de vragen die het onrecht ons stelt naar de schuldvraag een keuze – of wellicht beter een samenspel tussen verschillende keuzen – die mede gebaseerd is op het opleggen van een fictie. In verschillende publicaties heb ik in dit verband gewezen op het spelkarakter van het recht, wat ik heb afgezet tegen het ‘speelse’ karakter van onrecht keren.⁴³ Het spelkarakter van het recht biedt de gelegenheid in het proces te verordonneren welke delen van de sociale realiteit wel en welke delen niet ter zake doen. Deze grenzen liggen niet geheel vast, omdat het recht uitmondt in een beslissing die dan vervolgens weer de grenzen van het recht bepaalt. Maar de verenging naar de schuldvraag blijft een constante hierin, die hiermee ook een fundamentele limiet oplevert voor de mate waarin het recht een bijdrage kan leveren aan onrecht keren. Het proces gericht op die schuldvraag lijkt mij inderdaad een publiek fenomeen, wat echter door slachtoffers als een vehikel wordt gezien om hun privé-ervaring met publieke instituties te verbinden. Dat lijkt me ook de instructie van Williams op basis van zijn analyse van schaamte en schuld bij de oude Grieken: de ‘wie ben ik’-vragen hebben een publieke waarde, omdat de verbinding tussen privé en publiek nodig is om het publieke stelsel van inhoud te voorzien.⁴⁴

In processen van *restorative justice* zijn de bovengenoemde zaken zichtbaar in de praktijk. Daarbij wordt gebruikgemaakt van het gegeven dat de fictie die ten grondslag ligt aan de reductie naar de schuldvraag er mede is om de verdachte c.q. dader te beschermen, maar dat verdachten c.q. daders die menen geen nood te hebben

43 Zie Pemberton 2015.

44 Williams 1993.

aan deze bescherming, er vrijwillig vanaf kunnen zien. Een andere manier van omgaan met de schaamte is immers ‘*reintegrative shaming*’, waarin het samenvallen van daad en dader in de schade die het slachtoffer berokkend is als vertrekpunt wordt genomen.⁴⁵ Het is de opmaat voor een proces waarin de dader zichzelf, het slachtoffer en betekenisvolle anderen toont te kunnen veranderen, waarbij het gegeven dat hij daarmee in een andere verhouding komt te staan met zijn onmiddellijke omgeving een cruciaal onderdeel is van deze transformatie. Maar zoals uit het bovenstaande blijkt, zie ik eenzelfde proces van opnieuw verbinden met een omgeving en her-vertellen van het leven ook als de opgave waarvoor het slachtoffer zich gesteld ziet. In dit begrip van schaamte zie ik de kern van de mechanismen van vormen van mediation en conferencing⁴⁶ en de meerwaarde van deze omgang met slachtoffer- en daderschap ten opzichte van het recht, omdat het laatste een afstand blijft houden tot de ‘wie ben ik’-vragen die voor dader en slachtoffer cruciaal zijn.⁴⁷

6 Besluit

Dit laatste is denk ik geen verrassing voor Bas van Stokkom, omdat hij een dergelijk argument zelf al een tijd geleden heeft gemaakt, namelijk in *Moral emotions in restorative justice conferences: Managing shame, designing empathy* uit 2002.⁴⁸ Hierin laat hij ook het belang van schaamte – van dader en slachtoffer – zien, en neemt hij positie in tegen het bewieroken van schuld over schaamte, zoals dat in de sociaalpsychologische literatuur nogal eens gebeurt.⁴⁹ Het lijkt mij zelf dat met het beantwoorden van de schuldvraag het probleem van de schaamte niet is opgelost, en daarmee de vraag blijft of en

45 Zo begrijp ik inmiddels Braithwaite 1989.

46 Zie ook al Retzinger & Scheff 1996.

47 In Pemberton 2019 maak ik hierover dan wel het punt dat ik de term ‘restorative justice’ niet erg gelukkig vind. Het lijkt me namelijk niet gericht op herstel, tenminste niet herstel naar de situatie van voor het slachtofferschap, terwijl het beter als ‘onrecht keren’ dan als ‘recht doen’ geconceptualiseerd zou kunnen worden.

48 Zie Van Stokkom 2002.

49 Zie hiervoor bijvoorbeeld Tangney & Dearing 2002.

in hoeverre onrecht is gekeerd en zelfs of het beantwoorden van de schuldvraag hieraan wel heeft bijgedragen. Dat geldt voor het reguliere strafrecht in vreedstijd, maar wordt bijzonder navrant in de situaties na het soort grootschalige mensenrechtenschendingen die de rechtsorde als geheel hebben ontmanteld. Het gaat me er dan niet om tegen te spreken dat rechtsprocessen een rol dienen te hebben in de nasleep van massa-victimisatie, alleen dat hun bijdrage vergroot zou kunnen worden door hun limieten te erkennen en ze nadrukkelijker in termen van de individuele en collectieve identiteit van de getroffenen te plaatsen. De vraag van de schaamte is dan niet alleen 'wie ben ik', maar ook 'wie zijn wij'.⁵⁰ Een dergelijke opvatting lijkt ook te passen bij de gedachtevorming rondom processen van *transitional justice*, ook al wreekt zich in het hanteren van deze term wederom dat de complexiteit van de term *justice* niet wordt onderkend en datzelfde geldt voor de wijze waarop zij onze blik afwendt van onrecht.

Tegelijkertijd waarschuwt Van Stokkom in zijn artikel uit 2002 ook voor een al te gemakkelijke en optimistische kijk op wat schaamte vermag. De schaamte van de partijen in het proces, slachtoffer en dader, kan immers ook beduidend minder constructieve gevolgen hebben. Spelen kan ook *dark play* betreffen, en elders heb ik wraak ook in zijn speelse karakteristieken proberen te beschrijven.⁵¹ In de psychoanalytische literatuur wordt de behoefte aan wraak ook als *falling in hate* omschreven.⁵² Dat is een term die mij erg aanspreekt. *Falling in love* betekent dat je een speciale ethische band hebt met het object van je liefde, waar je niet zo maar afstand van kan doen en die daarmee voor een deel ook je identiteit bepaalt.⁵³ Het lijkt mij dat dit ook voor wraak nemen geldt. Wegdenken van deze donkere kant van de schaamte introduceert een empirische fictie, een ideaalbeeld van

50 Zie hiervoor ook Pemberton & Letschert 2019.

51 Zie Pemberton 2015.

52 Zie Rosen 2007.

53 Dat komt erg overeen met de wijze waarop Harry Frankfurt (2004) dat in zijn *The Reasons of Love* beschrijft.

slachtofferschap, waarin de mogelijke wraakzuchtigheid van slachtoffers wordt weggemoffeld.

Ik zal hier niet verder op ingaan, maar het onderstreept voor mij wel de wijsheid van Shklars inzicht dat het recht ondanks haar beperkingen ‘*may be the best we can do*’.⁵⁴ Pogingen om ‘onrecht keren’ ‘recht doen’ geheel te laten vervangen, lopen namelijk stuk op de donkere kant van de schaamte. Tegelijk was voor Shklar ook cruciaal dat hiervoor nodig is dat deze beperkingen van het recht steeds onderkend blijven. Dat lijkt me dan ook precies waar de potentie van de gedachtenvorming en processen van *restorative justice* ligt. Niet in het overbodig maken van het ‘formele strafrecht’, maar in de ruimte die zij biedt om de ervaring van onrecht in beeld te krijgen en te houden, en bloot te leggen of en wat er meer gedaan zou kunnen worden dan de schuldvraag beantwoorden. Dat zal vaak niet of nauwelijks als een (volledige) oplossing voor het onrecht fungeren, maar dat zou ook het streven niet moeten zijn. De gedachte dat de reactie op onrecht tot een oplossing zou moeten leiden en dat deze oplossing de vorm van een beslissing aan kan nemen, is namelijk al onderdeel van een rechtsperspectief op onrecht. En juist die *lens* op onrecht zou *restorative justice* nu moeten afwerpen.⁵⁵

Literatuur

- Agamben, G. (1999). *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
- Amery, J. (1985). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities* (transl. by S. Rosenfeld & S.P. Rosenfeld). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Anscombe, G.E.M. (1958). Modern moral philosophy. *Philosophy*, 33, 1-19.
- Bernstein, J.M. (2015). *Torture and dignity: an essay on moral injury*. Chicago: University of Chicago Press.

54 Zie Shklar 1986.

55 Dit is hoe ik inmiddels de opdracht begrijp van Zehr 1990.

- Braithwaite, J. (1989). *Crime, Shame, Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brisson, S. (2002). *Aftermath: violence and the remaking of the self*. Princeton: Princeton University Press.
- Clark, M. (2000). On the rejection of morality: Bernard Williams' debt to Nietzsche. In: Schacht, R. (Ed.), *Nietzsche's Postmoralism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crossley, M.L. (2000). Narrative psychology, trauma and the study of self/identity. *Theory & Psychology*, (10), 527-546.
- Frankfurt, H. (2004). *The reasons of love*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Freeman, M. (2000). When the story's over: narrative foreclosure and the possibility of self-renewal, in: Andrews, M., Sclater, S.D., Squire, C. & Treacher, A. (Eds.), *Lines of narrative: psychosocial perspectives*. London: Routledge, 81-91.
- Groenhuysen, M.S. & Kwakman, N.J.M. (2002). Het slachtoffer in het vooronderzoek, in: Groenhuysen, M.S. & Knigge, G. (Eds.), *Dwangmiddelen en rechtsmiddelen*. Deventer: Kluwer, 773-972.
- Langer, L. (1991). *Holocaust testimonies*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Levi, P. (1985). *If not now, when?*. London: Penguin.
- Margalit, A. (1996). *The Decent Society*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Margalit, A. (2002). *The ethics of memory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Milgram, E. (2015). *The Great Endarkenment. Philosophy for an age of hyperspecialization*. Oxford: Oxford University Press.
- Nietzsche, F. (1887/1967). *On the Genealogy of Morals* (transl. R.J. Hollingdale & W. Kauf-man). New York: Random House.
- Nussbaum, M. (2004). *Hiding from humanity. Disgust, shame and the law*. Princeton NJ.: Princeton University Press.
- Pellegrino, E.D. (1979). Toward a reconstruction of medical morality: the primacy of the act of profession and the fact of illness. *Journal of Medicine and Philosophy*, (4), 32-56.

- Pemberton, A. (2015). *Victimology with a hammer. The challenge of victimology*. Tilburg: Prismaprint.
- Pemberton, A. (2019). Time for a rethink: victims and restorative justice. *International Journal of Restorative Justice*, 2(1), 13-33.
- Pemberton, A. & Letschert, R. (2019). Victimology of Atrocity Crimes, in: Hola, B. e.a. (Eds.), *Oxford Handbook of Atrocity Crimes*. Oxford: Oxford University Press (n.n.g.).
- Pemberton, A. Mulder, E. & Aarten, P.G.M. (2018). Stories of Injustice: towards a narrative victimology. *European Journal of Criminology*, doi:10.1177/1477370818770843.
- Ratcliffe, M. (2008). *Feelings of being. Phenomenology, psychiatry and the sense of reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Ratcliffe, M. (2012). The phenomenology of existential feeling. In: Fingerhut, J. & Marienburg, S. (Eds.), *Feelings of being alive* (p. 23-54). Boston: De Gruyter.
- Ratcliffe, M. (2017). *Real hallucinations. Psychiatric illness, intentionality and the interpersonal world*. Cambridge: MIT Press, 112-114.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Retzinger, S.M. & Scheff, T.J. (1996). Strategy for Community Conferences: Emotions and Social Bonds. In: Galaway, B. & Hudson, J. (Eds.), *Restorative Justice: International Perspectives*. Monsey, NY: Criminal Justice Press, 315-36.
- Roermund, G.C.G.J. van (2016). Bespreking A. Pemberton, Victimology with a Hammer: The Challenge of Victimology (oratie Tilburg). *Delikt en delinkwent*, 46(5), 324-329.
- Rosen, I.C. (2007). Revenge. The hate that dare not speak its name. A psychoanalytic perspective. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 55(2), 595-620.
- Rukgaber, M.S. (2018). Philosophical Anthropology and the Interpersonal Theory of the Affect of Shame. *Journal of Phenomenological Psychology*, 49, 83-112.
- Seidler, G.H. (2001). *Der Blick des Anderen: Eine Analyse der Scham*. Stuttgart: Klett Cota.

- Shklar, J.N. (1986). *Legalism: law, morals and political trials*. Cambridge: Harvard University Press.
- Shklar, J.N. (1990). *The faces of injustice*. New Haven: Yale University Press.
- Stokkom, B.A.M. van (2002). Moral emotions in restorative justice conferences: managing shame, designing empathy. *Theoretical Criminology*, 6(3), 339-360.
- Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and guilt*. New York: The Guildford Press.
- Tessman, L. (2014). *Moral Failure*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, B. (1985). *Ethics and the Limits of philosophy*. Oxon: Routledge.
- Williams, B. (1993). *Shame and Necessity*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Zahavi, D. (2015). *Self and other. Exploring subjectivity, empathy and shame*. Oxford: Oxford University Press.
- Zehr, H. (1990). *Changing lenses: a new focus for crime and justice*. Scottsdale: Herald Press.

BAAS IN EIGEN ZAAK?

DE EMANCIPATIE VAN HET SLACHTOFFER IN HET STRAFRECHT

Sonja Leferink

Bij aanvang van dit essay begin ik met een disclaimer. Ik sta als onderzoeker en auteur met beide benen stevig in de dagelijkse praktijk van de slachtofferhulp. Mijn bijdrage rust op wat ik in die praktijk heb waargenomen, de ervaringen van slachtoffers zelf, van hun dierbaren en van de mensen die betrokken zijn bij hulpverlening aan en rechtsherstel van de getroffen. Voor doorwrochte, theoretische beschouwingen of degelijke empirische studies verwijs ik naar andere auteurs in deze bundel. Ik wil een beeld schetsen van wat emancipatie van slachtoffers in de praktijk betekent voor slachtoffers en hun naaste omgeving. En wat dat vervolgens weer betekent voor de andere spelers en het spel dat strafproces heet.

Eerst even over ‘emancipatie van het slachtoffer’. Emancipatie refereert aan bevrijding van onderdrukking, het hebben van gelijke rechten en de mogelijkheid tot zelfbeschikking en zelfverwerkelijking. In dat verband is de frase ‘het geëmancipeerde slachtoffer’ bijna een contradictio in terminis, want de essentie van slachtofferschap is juist onderdrukking, het schenden van rechten en het verlies van controle over eigen leven, lijf en goed. Daarom kunnen we emancipatie op ten minste twee manieren opvatten: emancipatie *van* slachtofferschap en emancipatie *in* slachtofferschap. Bij het eerste ligt de nadruk op het voorkomen of vrijmaken van slachtofferschap, zowel feitelijk – bijvoorbeeld door preventie van criminaliteit – als door bestrijding

van labeling van mensen als slachtoffer. In het tweede geval gaat het om emancipatie in de maatschappelijke rol van slachtoffer. Dat is de kant die ik op ga en daarbij beperk ik me tot de positie van het slachtoffer in het strafrecht.

Gelijkwaardige rol

Slachtofferhulp Nederland zet zich sinds jaar en dag in voor de emancipatie van slachtoffers. Die heeft zich bovenal vertaald in een gestage uitbreiding van slachtofferrechten en -voorzieningen, en de versterking van de positie van het slachtoffer in het strafproces. Van een auteur die lang verbonden is aan deze organisatie wordt waarschijnlijk de stellingname verwacht dat de emancipatie van slachtoffers nog niet klaar is en dat ze (nog) meer rechten horen te krijgen, culminerend in een volkomen gelijkwaardige rol als procespartij in het strafproces. Ik kan daar op voorhand goede argumenten voor aandragen. Belangrijker is natuurlijk wat slachtoffers zelf willen. Emancipatie die door goedbedoelende of opportunistische derden wordt opgedrongen, laat zich beter omschrijven als paternalisme dan als vrijheid en zelfbeschikking.

Aan de andere kant: we zien slachtoffers niet en masse de barricades beklimmen om een rol als 'baas in eigen zaak' op te eisen. De groep die wel actief lobbyt voor haar rechten is klein. Het betreft voornamelijk nabestaanden van slachtoffers van misdrijven met bedoeld of onbedoeld een dodelijke afloop en die zijn niet representatief voor de populatie als geheel. Het overgrote deel van de burgers die slachtoffer van criminaliteit is geworden, manifesteert zich niet als zodanig, *voelt* zich geen slachtoffer. Niet voor niets neemt Slachtofferhulp Nederland doorgaans het initiatief om slachtoffers actief met informatie en ondersteuning te benaderen. Uit eigen beweging vragen ze daar zelden om. Slachtofferschap en strafprocedures behoren niet tot de dagelijkse ervaringswereld van de gemiddelde Nederlander en daarmee ontbreekt ook een referentiekader om te duiden wat de gevolgen zijn van slachtofferschap op bijvoorbeeld psychosociaal en

juridisch gebied, maar ook welke rechten men heeft, en welke voorzieningen en hulp beschikbaar zijn.

Wat niet weet wat niet deert, toch? Maar wat hebben rechten in het algemeen en slachtofferrechten in het bijzonder nu werkelijk om het lijf als ze niet gekend zijn? Bovendien mogen slachtoffers dan vaak geen expliciete hulpbehoefte uiten, die is er impliciet vaak wel degelijk. Historisch gezien zijn het dan ook niet slachtoffers zelf, maar burgers en professionals die direct of indirect met slachtoffers in aanraking komen die zich als belangenbehartiger sterk hebben gemaakt voor slachtofferemancipatie. Denk aan politie, maatschappelijk werk, de feministische beweging, de reclassering.

Geen weerwoord

Terug naar de vraag welk belang slachtoffers aan (verdere) emancipatie zouden kunnen hechten. Of anders gesteld: waarom zou je als slachtoffer meer rechten willen om een prominente(re) rol in het strafproces te kunnen spelen? Ga maar eens in de schoenen van het slachtoffer staan en ervaar dat een strafprocedure meemaken meestal geen prettige ervaring is. Je bent onderdeel van een spel waarvan je de regels niet kent of begrijpt. In het strafproces is één ding – terecht – onaantastbaar: het recht op een eerlijk proces voor de verdachte. Die eerlijkheid stelt alleen eisen aan de andere spelers. De verdachte hoeft op geen enkele manier mee te werken aan zijn veroordeling en mag alle (legale) middelen inzetten voor zijn verdediging, inclusief zwijgen als het graf of liegen alsof het gedrukt staat. De verdediging mag ook de geloofwaardigheid van het slachtoffer ter discussie stellen of diens leed en schade bagatelliseren. Het slachtoffer mag daarop geen direct weerwoord geven. Verder kan de uitkomst van de strafzaak behoorlijk teleurstellend zijn. De straf voldoet vaak niet aan de verwachtingen en een eventueel toegekende compensatie is meestal lager dan het gevorderde bedrag of de reële schade. Voor zover de schade al in geld is uit te drukken.

Het strafproces draait om waarheidsvinding en slachtoffers verwachten validering van het aangedane onrecht en leed via de

opgelegde straf. Maar de juridische waarheid is van een heel andere orde dan de alledaagse waarheid. De gemiddelde burger definieert waarheid als ‘dat wat echt gebeurd is’. Het slachtoffer definieert de waarheid als ‘dat wat de dader mij heeft aangedaan’. In het strafproces is de waarheid beperkt tot dat wat wettig en overtuigend te bewijzen valt. Zelfs al komt als een paal boven water vast te staan dat de verdachte een zwaar delict heeft gepleegd, dan nog is hij – want het zijn toch meestal mannen – niet per definitie schuldig of strafbaar. Tel daarbij dat de molens van het strafrecht uitermate traag draaien en het jaren kan duren voor een zaak in alle instanties behandeld is. Dat betekent eindeloos wachten op en tegelijkertijd als een berg opzien tegen een zitting of uitspraak die alle wonden weer openrijt. Als er al sprake was van enige heling. *‘Indeed, if one set out intentionally to design a system for provoking symptoms of traumatic stress, it might look very much like a court of law’*, concludeert Judith Lewis Herman, psychiater, onderzoeker en voorvechtster voor slachtoffers van seksueel geweld.¹

Heilige plicht

Waarom zouden slachtoffers dat willen ondergaan? Waarom vinden mensen het belangrijk actief deel te nemen aan een procedure die psychisch belastend is en waarvan het resultaat vaak niet samenvalt met hun idee van gerechtigheid of genoegdoening? Hoe verhoudt dat zich tot emancipatie? Lopen ze niet eerder het risico op secundaire victimisatie – een argument dat tegenstanders van de uitbreiding van de rol en rechten van slachtoffers altijd graag naar voren mogen brengen.

Het is een vraag waarop ik geen eenduidig antwoord kan geven. Slachtoffers en nabestaanden verschillen allemaal van elkaar, hun motieven en draagvermogen dus ook. Toch zijn er wel overeenkomsten. Uit eigen onderzoek² onder nabestaanden van levens-

1 Zie Herman 2005: 574.

2 Zie Leferink 2008, 2009, 2012, 2014.

delicten en verkeersmisdrijven met dodelijke afloop weet ik dat ze het als een bijna heilige plicht beschouwen om persoon, leven en stem van de overledene luid en duidelijk in de strafzaak tot uitdrukking te brengen. In de eerste plaats uit diepe liefde voor kind, ouder, partner of verwant en de behoefte hun nagedachtenis recht te doen met gerechtigheid. Vaak speelt er nog iets anders, namelijk een gevoel op een cruciaal moment gefaald te hebben, machteloos te zijn. Niet hebben kunnen voorkomen dat hun dierbare om het leven werd gebracht. Vooral in situaties waarin dader en slachtoffer elkaar kenden. Met andere woorden: nabestaanden hebben voor hun gevoel een schuld in te lossen. Te doen wat ze kunnen om de dader dan tenminste nog zijn gerechte straf te laten krijgen. Uit woede en wraak wellicht, maar ook te voorkomen dat de dader in de toekomst nieuwe slachtoffers zal maken. Hun inbreng in het strafproces heeft dus een duidelijk doel: invloed uitoefenen op de uitkomst van het proces.

Krijgen slachtoffers daarmee ook *closure* wanneer het eindvonnis is geveld? Draagt het bij aan herstel van emotionele schade en de verwerking van het gebeurde? Dat zouden we immers ook als een vorm van emancipatie kunnen zien: een afschuwelijke gebeurtenis heeft een plek gekregen en het slachtoffer of de nabestaanden hebben hun leven herpakt. In de memorie van toelichting op de wet waarmee in 2005 het spreekrecht werd ingevoerd, staat met zoveel woorden dat het strafproces die therapeutische functie kan hebben. Tja, wat is therapeutisch? Door deelname aan de strafprocedure zullen posttraumatische stress- en andere psychische klachten waarschijnlijk eerder toenemen dan afnemen. Er is niet heel veel onderzoek naar gedaan, maar Lens en collega's zagen in ieder geval geen afname van posttraumatische stressklachten en gevoelens van angst en woede bij slachtoffers/nabestaanden die gebruikmaakten van het spreekrecht.³ Ook Kunst heeft zich kritisch uitgesproken over de vermeende therapeutische effecten van de strafprocedure op slachtoffers.⁴ Uit wat ik

3 Lens e.a. 2010.

4 Kunst 2015.

hoorde en zag bij slachtoffers en nabestaanden concludeer ik dat het doorlopen van een strafproces wel een soort en ook noodzakelijke afsluiting biedt, doch beslist geen emotionele *closure*. Het strafproces staat rouw en verwerking eerder in de weg dan die te bevorderen.⁵

Ervaring van ontmenselijking

Dus met het oog op emotioneel en psychisch welbevinden zouden we het uitoefenen van slachtofferrechten, laat staan het uitbreiden van slachtofferrechten – wat een nog grotere blootstelling aan de stresserende effecten ervan impliceert – eerder ontraden dan aanmoedigen. En toch zijn er maar weinig slachtoffers en nabestaanden die aangeven spijt te hebben van hun deelname aan de strafprocedure. Soms geven ze aan er zelfs zeer tevreden over te zijn. Het is namelijk niet alleen de uitkomst die telt, maar ook de ervaring van procedurele rechtvaardigheid. In het strafproces vinden zij een belangrijke vorm van erkenning. Medeleven en erkenning krijgen uit de eigen sociale omgeving is belangrijk, maar is van een andere orde dan formeel gehoord en erkend worden door de instituties die namens de samenleving belast zijn met de vervolging en berechting van misdadigers. Slachtofferschap raakt immers de kern van onze identiteit als individu *en* als burger en lid van de samenleving.

In dit verband resoneert voor mij het concept *ethical loneliness*. Stauffer omschrijft dit als ‘*the experience of feeling abandoned by humanity compounded by the experience of not being heard*’.⁶ Dat gebeurt na een hevige slachtofferervaring die in essentie een ervaring van ontmenselijking is. We hebben het dan uiteraard over ernstig lichamelijk en seksueel geweld en niet over een kleine vechtpartij in het uitgaanscircuit. Stauffer wijst erop dat de autonomie van mensen geen kwestie is van onafhankelijkheid, maar ‘*interdependence*’. Ze bestaat alleen in relatie tot anderen: anderen die er geen inbreuk op

5 Overigens wordt ook na het eindvonnis het rouw- en verwerkingstraject nog vaak verstoord wanneer verlof, tbs-verlenging of voorwaardelijke invrijheidstelling aan de orde zijn.

6 Stauffer 2015.

maken en anderen die ingrijpen wanneer dat wel gebeurt. Daarom is een heftige slachtofferervaring zowel een ernstige schending van iemands autonomie als een vorm van *abandonment*.

Wederkerige verplichting

Kijkend naar de strafrechtelijke afhandeling van de misdaad, benadert Stauffer de betekenis en positie van het slachtoffer dan ook in relatie tot het collectief; de gemeenschap van gedeelde normen en waarden. Een misdrijf is geen zaak van de ene privépersoon tegen de andere ten overstaan van de rechter. Een misdaad tegen *one of us* is een misdaad tegen *all of us*. Het slachtoffer figureert niet als particulier benadeelde in de strafzaak, maar vertegenwoordigt als *one of us* de geschonden gemeenschap als geheel. Dat legitimeert een prominente rol van het slachtoffer in het strafproces, als recht *en* als plicht, met alle regels die daarbij horen. Bijvoorbeeld de plicht om te getuigen en alle informatie te verschaffen die nodig is voor een beoordeling van de voorliggende feiten. Daaruit vloeit de wederkerige verplichting van het collectief voort om het slachtoffer te horen, het aangedane onrecht te erkennen en te veroordelen en zo de autonomie van het slachtoffer en de beschadigde morele en sociale relaties te herstellen.

Het is een interessante gedachtegang, maar ik geef vooralsnog de voorkeur aan een benadering vanuit individueel perspectief. Een misdrijf tegen een lid van de gemeenschap is weliswaar een inbreuk op haar fundamentele waarden, maar laten we nooit uit het oog verliezen dat het individuele slachtoffer de schending, de pijn en de schade daadwerkelijk ondergaat. Die ingrijpende en fundamenteel schokkende persoonlijke ervaring te sublimeren tot een *all of us*-ervaring inclusief verplicht optreden in de strafprocedure, zie ik niet per se als een bijdrage aan de emancipatie van slachtoffers. Bij slachtofferemancipatie denk ik toch eerst en vooral aan de (wettelijke) mogelijkheid om een zo gelijkwaardig mogelijke rol in het strafproces te kunnen spelen waarbij – en dat is cruciaal – slachtoffers en nabestaanden een eigen, goed geïnformeerde afweging kunnen maken *of en in hoeverre*

ze dat willen. Zelfbeschikking dus. Want niet ieder slachtoffer kan of wil een actieve rol in de procesgang. Dat niet respecteren is een nieuwe rechtsinbreuk en kan zeker leiden tot secundaire victimisatie. Ook Stauffer ziet dat probleem overigens in, bijvoorbeeld wanneer zij refereert aan slachtofferschap van seksueel geweld.

Belangen zijn nooit absoluut

Laten we voor nu stellen dat slachtofferemancipatie op z'n minst een gelijkwaardige procespositie aan de andere procespartijen veronderstelt. Ik besef dat ik hiermee op heel wat magistratelijke en rechtsgeleerde tenen trap. De rechten van het slachtoffer en de verdachte worden toch nog vaak als een *zero sum game* beschouwd: wat de een erbij krijgt, moet wel ten koste gaan van de ander. In de huidige constellatie van ons strafrecht, waar slachtofferrechten op een niet altijd even elegante manier zijn ingebracht, is dat eigenlijk ook wel zo. Het uitoefenen van spreekrecht op een moment in de rechtszitting dat de rechter zich nog niet heeft uitgesproken over feiten, schuld en strafbaarheid, staat min of meer op gespannen voet met de onschuld-presumptie. Maar doet het in voorlopige hechtenis nemen van verdachten dat eigenlijk ook niet? Waar twee of meer partijen in het spel zijn, zijn belangen altijd relatief en nooit absoluut. Dat staat een eerlijk proces niet per definitie in de weg. In onze buurlanden bestaan rechtsfiguren die slachtoffers met meer eigen bevoegdheden uitrusten, bijvoorbeeld als *Nebenklage* en *Privatklage*.⁷ Die rechtssystemen doorstaan tot op de dag van vandaag glansrijk de toets aan artikel 6 EVRM. Het zou natuurlijk een zeer ingrijpende herziening van het Nederlandse strafrecht en strafprocesrecht vereisen, maar wat is daar *principieel* op tegen als het tot een voor iedereen beter systeem zou leiden?

Mijn overtuiging is dat het strafrecht tot nu toe beter – of in ieder geval niet slechter – is geworden van slachtofferemancipatie. Het is

⁷ Met bevoegdheden als een rechtstreeks verzoek indienen bij de onderzoeksrechter om een strafrechtelijk onderzoek te openen, het oproepen en horen van getuigen en het houden van een eigen 'requisitoir', inclusief strafeis.

belangrijk voor individuele slachtoffers en nabestaanden, voor het vertrouwen in de rechtspraak en voor kwaliteit van het strafproces als zodanig. Ter illustratie: het vertrouwen in belangrijke rechtsinstituten als de rechtspraak en de politie groeide tussen 2012 en 2017 met respectievelijk 6% en 10% en ligt voor beide ruim boven de 70%.⁸ Dat zegt natuurlijk nog niets over een causaal verband tussen slachtofferemancipatie en toenemend vertrouwen in het rechtssysteem, maar feit is dat deze periode samenvalt met de implementatie van de Europese Slachtofferrichtlijn. De overheid voerde een zeer actief slachtofferbeleid inclusief de introductie van nieuwe rechten en voorzieningen en de uitbreiding van bestaande. Die hebben het vertrouwen in het rechtssysteem dan toch zeker niet geschaad. Bovendien: een overheid die op elk ander maatschappelijk domein steeds meer eigen initiatief, regie en actie van haar burgers verwacht, is niet geloofwaardig als ze dat haar burgers in de rol van slachtoffer ontzegt.

‘Wij hebben ook levenslang’

Een belangrijk bezwaar tegen een actieve rol van het slachtoffer in de strafzaak is dat dit de objectieve behandeling van de feiten zal schaden. Dat laat zich het best illustreren aan de hand van het spreekrecht. Juist de uitoefening van het spreekrecht maakt slachtoffers en nabestaanden bij uitstek zichtbaar als actieve deelnemers in de rechtszaak en roept daarmee ook de meeste controverse op. Al vanaf de introductie van het (beperkte) spreekrecht in 2005 zijn er veelgehoorde bezwaren: geëmotioneerde slachtoffers en hun aangrijpende verhalen beïnvloeden rechters op oneigenlijke wijze en andere procespartijen kunnen zich bezwaard voelen om zich jegens hen kritisch op te stellen. En inderdaad, het zijn vaak emotionele optredens waar verdriet, woede en gevoelens van wraak geuit worden. Niet zelden laten sprekers optekenen dat de dader levenslang moet krijgen – en soms nog wel erger – want ‘wij hebben immers ook levenslang’. Het zijn uitspraken die volledig te begrijpen zijn wanneer verlies

8 <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82378NED/table?dl=EA2A>.

rauw en peilloos is en de emoties in volle hevigheid woeden. Dat laat niemand onberoerd. Komt daarmee een eerlijk proces voor de verdachte in gevaar?

Laat ons eens nader kijken wat er in de praktijk gebeurt. Allereerst is het uitoefenen van spreekrecht maar in een fractie van de strafzaken aan de orde. Lang niet iedereen is spreekgerechtigd. Bovendien oefent van de spreekgerechtigden maar een relatief klein deel dat recht daadwerkelijk uit. Een nauwkeurige registratie is er niet, maar naar schatting maken jaarlijks 400 tot 600 slachtoffers en nabestaanden gebruik van het spreekrecht.⁹ Dat betreft minder dan 1% van de 93.000 misdrijfzaken die de rechter in 2017 behandelde.¹⁰ Vaak gaat het om levensdelicten en verkeersdelicten met een dodelijke afloop, en in mindere mate om gewelds- en zedendelicten.

Verwachtingenmanagement en ondersteuning

Dat spreken gebeurt niet op de bonnefooi. Slachtoffers en nabestaanden worden grondig voorbereid op de rechtszitting en het uitoefenen van hun spreekrecht. In een gesprek met de officier van justitie krijgen ze te horen hoe de zitting zal verlopen, wat het Openbaar Ministerie zal eisen en hoe het zijn kansen inschat. Ook medewerkers van Slachtofferhulp Nederland¹¹ spreken het verloop van een strafprocedure uitgebreid met hun cliënten door. Bijvoorbeeld wat ze kunnen verwachten van de andere partijen en wat er van hen wordt verwacht. Dat er spelregels zijn waar ook slachtoffers zich aan hebben te houden. Desgewenst stellen Slachtofferhulpmedewerkers een schriftelijke slachtofferverklaring op, en verlenen zo nodig bijstand tijdens de zitting. Steeds vaker nemen slachtoffers en nabestaanden een (kostenloze) slachtofferadvocaat in de hand, die namens hen het woord kan voeren tijdens de rechtszitting en andere belangen kan behartigen. Een slachtoffer of nabestaande mag ook

9 Deze schatting is op basis van het aantal zaken waarbij Slachtofferhulp Nederland slachtoffers voorbereidt op het uitoefenen van het spreekrecht.

10 Kalidien 2019: 63.

11 Dit zijn doorgaans beroepskrachten met een juridische achtergrond.

een andere persoon aanwijzen die voor hen spreekt als zij dat zelf niet willen of aankunnen. Kortom, goede informatievoorziening, gedegen verwachtingenmanagement en ondersteuning door professionals met een juridische achtergrond doen de kans op de ‘emotionele ontsporing’ van slachtoffers en nabestaanden tijdens de rechtszitting drastisch afnemen. Waarbij ik er fijntjes op wil wijzen dat de emoties van de verdachte nooit worden geproblematiseerd.

Kunnen we uitsluiten dat een emotionele verklaring van het slachtoffer bijdraagt aan de overtuiging van de rechter? Nee. Maar het zou in theorie ook averechts kunnen werken. Angst en verdriet worden doorgaans nog wel als ‘passende’ slachtofferemoties gezien, maar uitingen van woede en wraak zouden ook een aversieve reactie bij rechters kunnen oproepen. Stel nu dat de rechter zich laat beïnvloeden door het verhaal en de emoties van het slachtoffer, leidt dat per definitie tot een slechtere uitkomst voor verdachte? Daar zou ik dan graag empirisch bewijs voor willen zien, maar bij mijn weten is er in Nederland geen onderzoek dat een causaal verband tussen het spreekrecht en de uitkomst van de strafzitting aantoonst. Er is wel experimenteel onderzoek gedaan hoe leken en juridische professionals in een strafrechtelijke context reageren op ‘legitieme’ (angst, verdriet) en meer ‘problematische’ emoties (woede, boosheid) van slachtoffers. Deze innovatieve studies

‘clearly showed that the professional context heavily influences their interaction with victims. For judges this means they are predominantly occupied with managing the emotion of the victim and attending to the potential tension between empathizing with the victim and protecting the core legal values of a fair trial for the defendant. For prosecutors, this mainly included translating victims’ story into a legally relevant story.’¹²

Met andere woorden: rechters zijn bewust bezig om in hun houding jegens het slachtoffer voortdurend de belangen van zowel slachtoffer

¹² Bosma 2019: 200.

als verdachte in het oog te houden. Daarnaast is er een heel systeem van *checks and balances*. In vrijwel alle spreekrechtwaardige zaken buigt niet één enkele rechter maar een meervoudige kamer zich over de zaak en rechters kunnen steunen op de strafrechtelijke oriëntatiepunten en jurisprudentie. De verdachte beschikt over twee beroepsmogelijkheden en bij behandeling door de Hoge Raad is spreekrecht niet aan de orde.

Geen slechte zaak

Tot nu toe heb ik geschetst wat de emancipatie van slachtoffers in de praktijk betekent alvorens toe te komen aan de vraag of en hoe deze nog verder hoort te gaan. Hoe belangrijk slachtoffers en nabestaanden een rol en een stem in het strafproces vinden, is wel duidelijk geworden. Niet allemaal, niet altijd in dezelfde mate en vanuit uiteenlopende motieven, maar niemand zou terug willen naar de tijd dat slachtoffers in 'hun' zaak slechts toeschouwer mochten zijn en niet meer procedurele rechten hadden dan elke andere willekeurige burger. Een actieve rol nemen in het strafproces heeft vaak wel een prijs in de vorm van stress, frustratie en teleurstelling, en soms het risico op secundaire victimisatie. Maar aan de andere kant van de streep staan erkenning, een vorm van genoegdoening, plichtsvervulling, invloed, *agency*. Wat betreft de positieve opbrengst moeten we dus niet alleen denken in psychisch en emotioneel welbevinden, maar ook de ethische, sociale, relationele en existentiële aspecten betrekken.

Vanuit het perspectief van de samenleving lijkt de verdere emancipatie van het slachtoffer evenmin een slechte zaak. Het slachtoffer geeft een gezicht aan het leed en de gevolgen die misdrijven veroorzaken, en zorgt voor tegenwicht in een goeddeels 'papieren' proces dat 95% over de verdachte gaat. Bedreigt de emancipatie van het slachtoffer de onafhankelijkheid en kwaliteit van de strafrechtspraak en in het bijzonder de rechten en waarborgen van de verdachte? Op papier bestaat dat risico zeker en emoties in de rechtszaal maken het werk van de rechter er beslist niet gemakkelijker op. Wie echter een

empathische houding van de rechter jegens het slachtoffer per definitie gelijkstelt aan een afwijzende of vooringenomen houding ten aanzien van de verdachte, doet de professionaliteit van rechters tekort, zo is uit onderzoek gebleken. Daarnaast zijn er allerlei *checks and balances* in het rechtssysteem, en vindt er heel veel onderzoek, monitoring en evaluatie plaats. Kortom, in zijn huidige vorm en structuur mag ons strafrecht dan niet goed zijn toegerust op een derde partij, maar dat het slachtoffer als procesdeelnemer de onafhankelijkheid en kwaliteit van de rechtspraak aantast, valt sterk te betwijfelen.

Baas in eigen zaak?

Impliceert het voorgaande dat we moeten streven naar verdere emancipatie van het slachtoffer, zodat die een eigen, goed geïnformeerde keuze kan maken om als volwaardige procespartij deel te nemen aan de strafprocedure, zowel in de onderzoeksfase, tijdens de behandeling alsook in de fase van de tenuitvoerlegging? Baas in eigen zaak, zogezegd? Op dit moment betwijfel ik of in het kader van slachtofferemancipatie daar de meeste winst te halen valt. Begrijp me goed: als dat een serieuze wens is van slachtoffers en de samenleving in brede zin, dan moeten we bereid zijn ons rechtssysteem daarvoor op een goede manier in te richten. Helaas zijn op dit moment en in de nabije toekomst de geesten en het systeem daar overduidelijk nog niet rijp voor en dan zou het niet meer dan een symbolische geste zijn. Leuk voor de politieke *bühne*, maar slachtoffers hebben er in de praktijk van alledag weinig aan.

Het is immers nog moeilijk genoeg om de effectuering van de bestaande rechten en voorzieningen soepel te laten lopen. Om de vinger op een belangrijke zere plek te leggen: anders dan verdachten hebben slachtoffers niet of nauwelijks rechtsmiddelen om de naleving van hun rechten af te dwingen. Er zijn wat bezwaar- en beklagmogelijkheden, maar dat vergt expertise en een mate van assertiviteit die je van slachtoffers en nabestaanden nauwelijks kunt verwachten. Tel daarbij op dat de strafrechtspleging wat betreft processen, systemen en cultuur nog steeds overwegend dadergeoriënteerd is.

Slachtofferhulpmedewerkers ervaren iedere dag dat de kennis van slachtofferrechten bij uiteenlopende functionarissen in de strafrecht-keten tekortschiet. Middelen en capaciteit staan altijd onder druk, dus ligt de prioriteit bij datgene waar politie, Openbaar Ministerie en rechtspraak het hardst op worden afgerekend: het opsporen, ver-volgen en berechten van verdachten. Verbeteringen gericht op drem-pels verlagen voor slachtoffer en betere stokken achter de deur om bestaande rechten te effectueren, leveren daarom al een aanzien-lijke winst op. Net als het slachtoffervriendelijker maken van allerlei processen door die consequent vanuit het slachtofferperspectief te herijken. Het slachtoffer echt in de hoofden, de harten en in het han-delen van de betrokken medewerkers krijgen, zoals de minister van Rechtsbescherming in zijn Meerjarenagenda slachtofferbeleid 2018-2021 schrijft,¹³ is nog een hele, maar urgente klus.

Andere wegen

Ten slotte: blijven we slachtofferemancipatie vooral zien als de moge-lijkheid om uit eigen keuze en goed geïnformeerd op gelijke voet met de andere partijen deel te nemen aan de strafprocedure, dan is eman-cipatie slechts voor een beperkte groep slachtoffers weggelegd. De grote meerderheid van de mensen die jaarlijks slachtoffer worden van een misdrijf komt nooit in beeld van politie en justitie. Ze doen om allerlei redenen geen aangifte. En van de zaken die ze wel aangeven, komt het maar in zo'n 20% van de gevallen tot vervolging. Die cijfers nopen ons te zoeken naar andere wegen tot gerechtigheid en herstel voor slachtoffers. Bijvoorbeeld door het inzetten van herstelrechte-lijke interventies. Daarmee roer ik een nieuw en uitermate belang-rijk onderwerp aan waarvoor mij in dit essay helaas geen ruimte meer rest. Gelukkig is dat thema bij mijn medecontribuanten in zeer bekwame handen en zal het elders in deze bundel ongetwijfeld uit-gebreid aan de orde komen.

13 *Kamerstukken II 2017/18, 33552, 43.*

Literatuur

- Bosma, A.K. (2019). *Emotive justice. Laypersons' and legal professionals' evaluations of emotional victims within the just world paradigm*. Tilburg: Wolf Legal Publishers.
- Herman, J.L. (2005). Justice from the victim's perspective. *Violence against women*, 11(5), 571-602.
- Kalidien, S.N. (2018). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2017. Ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: WODC/CBS/Raad voor de Rechtspraak.
- Kunst, M.J.J. (2015). De therapeutische werking van slachtofferdeelname aan het strafproces: Een kritische beschouwing vanuit een psychotraumaperspectief. *Beleid en Maatschappij*, 42(1), 32-4.
- Leferink, S.B.L. (2008). *Spreekrecht en schriftelijke slachtofferverklaring: recht of kans? Een onderzoek naar het Victim Impact Statement in de praktijk van het Nederlandse strafrecht*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Leferink, S.B.L. (2009). *Publiek bezit tegen wil en dank. Een onderzoek naar de berichtgeving over slachtoffers in de media*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Leferink, S.B.L. (2012). *Verbouw of nieuwbouw? Hoe slachtofferrechten meer recht aan slachtoffers kunnen doen*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Leferink, S.B.L. (2014). *Het verschil maken. Samenwerken voor slachtoffers van seksueel misbruik en geweld*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Lens, K.M.E., Pemberton, A. & Groenhuijsen, M.S. (2010). *Het spreekrecht in Nederland: Een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?*. Tilburg: INTERVICT.
- Stauffer, J. (2015). *Ethical loneliness: the injustice of not being heard*. Columbia University Press.

GENOEGDOENING

TUSSEN PUNITIEVE VERLANGENS
EN PUBLIEKE REDELIJKHEID

Bas van Stokkom

1 Introductie

De laatste decennia zijn het spreekrecht en mediation in strafzaken in de strafrechtelijke praktijk verankerd geraakt. Dat is niet zonder slag of stoot gegaan, want beide voorzieningen hebben van aanvang af veel kritiek gekregen.¹ Beide voorzieningen staan expliciet in het teken van slachtofferbelangen en zijn als zodanig *Fremdkörper*, die strijdig zijn met de klassieke uitgangspunten van het strafrecht. De sceptische reacties hebben inmiddels plaatsgemaakt voor een pragmatische aanvaarding. Onderzoek wijst uit dat slachtoffers die gebruikmaken van het spreekrecht en mediation in strafzaken daarover relatief tevreden zijn, vooral in termen van procedurele rechtvaardigheid.²

Er klinkt echter ook kritiek door, vooral op het onbeperkte spreekrecht dat het slachtoffer sinds 2016 de mogelijkheid geeft zich te uiten over bewijs, schuldvraag en op te leggen straf en strafmaat. Dat zou de emotionaliteit in de rechtszaal verder aanzwengelen, inclusief de verwoording van een excessieve straf. Vastgesteld is dat voor slachtoffers en nabestaanden die gebruikmaken van het spreekrecht haast geen straf te hoog kan zijn.³ Op zich is dat niet verrassend,

1 Voor een overzicht zie Kool 2012 en Kool & Verhage 2014.

2 Lens e.a. 2010. Cleven e.a. 2015.

3 Lens e.a. 2010.

omdat getraumatiseerde slachtoffers doorgaans dwangmatig blijven piekeren over het gebeurde en zich voortdurend wraakscenario's voor de geest halen.⁴ Niettemin, de opvattingen over straf van slachtoffers die geen traumatische ervaringen achter de rug hebben, wijken nauwelijks af van die van het grotere publiek.

Verontrustend is dat slachtoffers van ernstige misdaad vaak worden 'gebruikt' om een populistisch bestraffingsdiscours op te tuigen.⁵ Volgens sommige waarnemers heeft slachtofferschap een 'totemistische' betekenis verkregen, een politiek construct dat nauwelijks meer betrekking heeft op de reële behoeften van het slachtoffer, en gebruikt wordt om meer criminelen af te straffen.⁶ Het strafpopulisme zit slachtoffers dus in de weg. Hun werkelijke behoeften en belangen – en de grote variëteit daarin – verdwijnen naar de achtergrond en politieke frases rondom punitief afrekenen krijgen de overhand.

Verontrustend is ook dat de verwoording van wraaklustige gevoelens tijdens de strafprocedure – en politieke projecties daarvan – ruime media-aandacht verkrijgt. Het debat over de op te leggen straf wordt aldus richting wraakbehoeften gedreven. Dat heeft volgens criminoloog David Garland tot een privatisering van het strafrecht geleid, waarbij het vonnis vooral als een uitdrukking van loyaliteit aan het slachtoffer moet worden gezien.⁷ Ook slogans als 'wij hebben levenslang' – hoe pijnlijk de situatie van nabestaanden ook is – verhogen de druk op de burger om onvoorwaardelijk loyaliteit te tonen. Slachtofferschap dreigt op die manier onaantastbaar te worden, geïmmuniseerd tegen onderzoek en waarheidsvinding.⁸

Er is dus sprake van een ongelukkige verstrengeling tussen uitingen van slachtoffers en nabestaanden en het strafpopulisme. Uiteraard

4 Pemberton 2012; Van Stokkom 2013a.

5 Elias 1993.

6 Daems 2009: 259.

7 Garland 2002.

8 Zie daarvoor Withuis 2002.

heeft de victimologie niet bijgedragen tot een onnodig hard punitief beleid, noch heeft de victimologie een beweging naar een meer repressief strafklimaat gevoed. Maar victimologen en organisaties voor slachtofferhulp hebben hoe dan ook te maken met populisten en hun neiging wraaklust te legitimeren.

In deze bijdrage zal ik betogen dat de verwoording van slachtofferbelangen en -behoeften in de context van het strafproces en herstelbemiddeling op publieke, redelijke taal is aangewezen, refererend aan publieke waarden. Wanneer een slachtoffer de dader aanspreekt op zijn verantwoordelijkheid en zijn opvatting geeft over de op te leggen straf, zou boosheid idealiter vergezeld kunnen gaan met redelijke argumenten. Voorts zal ik betogen dat eerherstel van het slachtoffer een legitiem strafdoel is, maar dat brengt wel de vraag met zich mee welke vormen van genoegdoening een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan de erkenning van het slachtoffer. Voorwaarde is dat wraaklust wordt omgebogen naar aanvaardbare vormen van confrontatie.

In de tweede paragraaf ga ik eerst in op het strafpopulisme, om vervolgens enkele kerngedachten van de criminoloog Jan van Dijk kritisch te bespreken. Deze radicale pleitbezorger van slachtofferrechten meent dat slachtoffers over een natuurlijk recht op wraak beschikken en dat zij hun punitieve gevoelens vrijuit zouden moeten uiten. Ik betoog daarentegen dat slachtoffers, zodra zij de verdachte of dader aanspreken op zijn gedrag en hun mening over bestraffing verwoorden, de rol van burger op zich nemen en aan publieke waarden refereren. In de derde paragraaf betoog ik dat eerherstel voor slachtoffers als strafdoel gezien kan en moet worden. Ik zet uiteen waarom de gereserveerde benadering van Tineke Cleiren in dat verband niet volstaat. Een legitieme straf hoort mede gebaseerd te zijn op wat het slachtoffer in kwestie is overkomen. Tegelijk mag en kan genoegdoening niet worden verknoopt met wraaklust. Punitieve verlangens dienen omgebogen te worden en redelijk te worden gemaakt. Verder zet ik uiteen dat genoegdoening – en de daarmee verbonden

erkenning – niet enkel ontleend hoeft te worden aan straf. Zo kunnen ook verontschuldiging, schadevergoeding en afspraken over gedragsverandering van de dader, genoegdoening verschaffen.

Dit essay brengt – deels op basis van eerder gepubliceerde reflecties en onderzoeken – uiteenlopende thematieken bijeen, waaronder strafpopulisme en spreekrecht, en daarnaast straf en genoegdoening. Daarmee bestaat het risico dat de lezer overvoerd wordt. Het laveren tussen sociaalwetenschappelijke bevindingen en (rechts)filosofische inzichten maakt het lezen ook niet gemakkelijker. Niettemin hoop ik aannemelijk te maken dat de belangen en behoeften van slachtoffers primair vanuit het frame van publieke waarden zouden kunnen worden gezien, waaronder rechtvaardigheid en eerlijkheid.

2 Strafpopulisme, spreekrecht en strafverlangens

2.1 *Strafpopulisme in Nederland*

Strafpopulisme kan omschreven worden als een retoriek van hard aanpakken en lang afstraffen, die inspeelt op de veronderstelde punitieve gezindheid van het volk, en die het establishment (vooral: de rechterlijke macht) van een softe en wereldvreemde houding beticht. Hedendaagse populistten menen doorgaans dat rechters te lage straffen opleggen en zich te veel met criminelen identificeren. Het kan niet zo zijn dat verdachten veel bescherming krijgen, terwijl zij het leven van slachtoffers tot een hel hebben gemaakt. Onvrede daarover leidt er soms toe dat rechters worden geportretteerd als ‘vijanden van het volk’. Kenmerkend voor het strafpopulisme is een *zero sum*-logica: de zorg voor de dader zou in wezen minachting voor het slachtoffer en zijn lijden tot uitdrukking brengen.

Omgekeerd, straffen dragen bij aan de innerlijke rust van slachtoffers: *‘his suffering is my healing’*.⁹ Het welzijn van het slachtoffer zou dus afhangen van de mate waarin de dader leed wordt toegevoegd.

9 Pratt 2007; Van Stokkom 2013.

Na 2000 heeft een populistisch strafdiscours in Nederland veel invloed verkregen: gevangenisomstandigheden die niet sober genoeg zijn; de speelruimte van rechters die aan banden moet worden gelegd; rechtsregels die een sta-in-de-weg vormen om zaken daadwerkelijk aan te pakken; enzovoort. Die retoriek heeft ook greep gekregen op wetgeving en justitieel beleid: zie onder andere de inperkingen ten aanzien van het opleggen van taakstraffen, de aantasting van het jeugdstrafrecht en het beleid rondom pedofilie.¹⁰

Veel populisten menen dat rechters ‘wereldvreemd’ zijn en ‘niet te vertrouwen’. Magistraten zouden weigeren rekening te houden met de gerechtvaardigde wraakimpulsen van slachtoffers en nabestaanden. Tijdens de verkiezingen in 2012 lanceerde de VVD een aantal slogans waarvan er één als volgt luidde: ‘Meer straf en geen begrip voor criminelen’. Dergelijke slogans lijken de partij geen windeieren te hebben gelegd: mede door de symboliek van daadkrachtig afstraffen is de partij de grootste van het land geworden. Tegenwoordig menen ‘liberalen’ dat daders er zelf voor hebben gekozen de wet te overtreden, dat straf hun verdiende loon is en dat reclassering geminimaliseerd kan worden.

Misdaad en straf zijn gepolitiseerd geraakt en worden in emotionele termen besproken. Sommige kruisvaarders en lobbygroepen pogen op retorische wijze een punitiever beleid ingang te laten verkrijgen. De slogan van het *Burgercomité tegen Onrecht*, geleid door de Rotterdamse ex-wethouder Joost Eerdmans, luidt: ‘Wie barmhartig is voor de wolven doet onrecht aan de schapen!’ Het comité pleit voor onder meer het sneller opleggen van levenslange straffen voor zedendelinquenten. Om de rechterlijke macht de wind uit de zeilen te nemen is het comité voorstander van invoering van vaste minimumstraffen. Eerdmans keert zich vooral tegen de diepe kloof tussen ‘de tevreden glimlach van de magistratuur’ en de walging bij het grote publiek.¹¹

¹⁰ Zie Van Stokkom 2013b; Noyon 2018.

¹¹ Trouw 16 december 2013.

Volgens hem snakt het ‘niet-criminele deel van onze samenleving’ naar betere strafrechtelijke bescherming. Hij merkt op:

‘Uit onderzoek van de Raad voor de rechtspraak bleek dat maar liefst 86 procent van de Nederlanders vindt dat onze rechters te soft straffen. Dat zijn wel heel erg veel populisten. De maatschappij verlangt dus naar meer vergelding en hogere straffen, maar de rechtspraak gaat daar slechts ten dele en met tegenzin in mee. Het is het beeld van een soldaat die niet wil vechten.’¹²

Eerdmans presenteert zich als beschermheer van slachtoffers en wordt niet moe erop te wijzen dat langer opsluiten van misdadigers de samenleving veiliger maakt. En passant werpt hij zich op als democraat pur sang:

‘Ik ben voor democratie in het rechtsproces. Ik wil een camera in de rechtszaal, laten zien wat er aan de hand is en een begrijpelijke motivatie van de vonnissen. De bevolking wordt niet serieus genomen. Nederland moet zwaarder inzetten tegen schijnstraffen en minimumstraffen instellen voor zware delicten. Wij zijn sinds Napoleon alleen maar dadergericht. Ik kom op voor slachtoffers en ik zie dat zij in de steek worden gelaten.’¹³

Ook het ijveren voor een onbeperkt spreekrecht voor slachtoffers van zwaardere misdrijven heeft populistische trekken. Fred Teeven, oud-staatssecretaris van Veiligheid & Justitie, beijverde zich voor de komst van dat onbeperkte spreekrecht, al zag hij in dat het vonnis dan tot grotere teleurstelling bij het slachtoffer zou kunnen leiden. Teeven heeft nooit onder stoelen of banken geschoven dat recht doen aan de slachtoffers van een misdrijf zijn motivatie was om de politiek in te gaan. In zijn periode als officier van justitie stoorde hij zich

¹² Idem.

¹³ *De Volkskrant* 28 november 2011.

regelmatig aan de lakse omgang met slachtoffers en nabestaanden. In een interview met Henri Beunders beaamt Teeven dat hij af en toe ‘wel een beetje met een bijl aan het rondhakken’ was. Omdat nog strenger beleid met de PvdA niet mogelijk was, legde hij zich toe op de bezuiniging op de advocatuur.

‘Het is een andere manier om hetzelfde effect te bereiken. Als je aan een advocaat niet al te veel tijd geeft om aan de verdachte te besteden, dan wordt het ook niet veel, die verdediging.’¹⁴

Teeven verklaart in hetzelfde interview met enige trots dat de uitbreiding van de voorlopige hechtenis zijn initiatief was:

‘Toen ik VVD-Kamerlid werd in 2006 heb ik het slachtofferbeleid gebruikt als rechtvaardiging om mensen langer in voorarrest te houden. Het OM had daar behoefte aan, en de politie ook. (...) Het achterliggende idee was (...) dat rechters veel te slap straffen. Dat vond ik al vijftien jaar.’¹⁵

Kortom, sommige kruisvaarders, politici en hun achterban menen dat er te slap wordt gestraft en dat een *zero tolerance*-beleid de oplossing is. Flinke straffen zouden het slachtoffer verlichting kunnen geven en kunnen helpen om de draad weer op te pakken. Het opleggen van een lichte straf wordt snel uitgelegd als het berokkenen van extra leed. Binnen deze populistische context kunnen slachtoffers en het publiek ook teleurgesteld raken wanneer blijkt dat daders kwetsbare kanten hebben en gebukt gaan onder moeilijkheden. Het is bijzonder moeilijk de ervaringen van slachtoffers publiekelijk te spreken. Ook dat wordt snel geïnterpreteerd als het relativeren van het leed dat hun is aangedaan.¹⁶ Deze opvattingen suggereren dat een misdaad in feite onherstelbaar is en dat de eigen verantwoordelijkheid van de

¹⁴ Beunders 2018: 87.

¹⁵ Idem: 89.

¹⁶ Pratt 2007: 86.

dader absoluut is. Tegelijkertijd heeft het beeld ingang gevonden dat elke dader van een ernstig delict een gevaarlijk en kwaadwillend sujet moet zijn. De rol van lot, toeval, onvermogen en situationele beperking is volledig weggedacht. De vraag hoe afgestrafte daders terug kunnen keren in een vijandige wereld wordt ontlopen; reclasseren wordt niet langer als plicht opgevat.

2.2 *Het slachtoffer als zondebok?*

Zowel populisten als radicale pleitbezorgers van slachtofferrechten zijn voorstanders van het onbeperkte spreekrecht. De laatsten zijn zich wel bewust dat het bevorderen van slachtofferemancipatie gebruikt kan worden voor punitieve retoriek en politiek. Zo wijst Jan van Dijk de volkse strafretoriek in de politieke arena vierkant af.¹⁷ Hij keert zich uitdrukkelijk tegen het ‘spilzieke veiligheids-etatisme van rechts’, onder aanvoering van de VVD. ‘De VVD past de in diskrediet geraakte ideologie van de alles-kunnende verzorgingsstaat toe op de veiligheidsproblematiek.’¹⁸ Toch lijkt het erop dat Van Dijk zich – in zijn ambitie het slachtoffer te emanciperen – heeft vergaloppeerd. Dat komt vooral tot uitdrukking in zijn pleidooi voor een ‘natuurlijk recht op wraak’.

In zijn boek *Slachtoffers als zondebokken* betoogt Van Dijk dat slachtoffers zich zouden moeten bevrijden van de zijns inziens christelijke opvatting om onrecht gelaten te aanvaarden en vergeving te schenken. Hij meent dat slachtoffers het recht op wraak is ontnomen en dat van hen verwacht wordt af te zien van rechtsstrijd.

‘Het slachtoffer komt door het wraaktaboe in de positie te verkeren waarin zondebokken altijd hebben verkeerd. Van zondebokken wordt geëist dat ze zich opofferen voor de goede zaak. (...) De rolverwachting van slachtoffers in de westerse cultuur is dat ze in navolging van de

17 Ik laat hier de opvattingen van een andere radicale voorvechter van slachtofferemancipatie, Richard Korver, onbesproken. Voor een kritische bespreking van zijn boek *Recht op spreken* zie onder andere Dierx (2013) en Blad (2013).

18 www.socialevraagstukken.nl/het-spilzieke-veiligheids-etatisme-van-rechts.

Christusfiguur zullen afzien van elke vorm van wraakneming. Dit is het offer dat van hen wordt verwacht.¹⁹

In dat verband houdt Van Dijk een pleidooi voor een ‘natuurlijk recht op wraak’: slachtoffers zouden zich moeten ontdoen van het label van ‘zwak’ en ‘kwetsbaar’ en vrijelijk hun woede moeten uitspreken.²⁰ De auteur manoeuvreert zichzelf hiermee in een merkwaardige positie. Ten eerste veronderstelt hij dat er nog altijd weinig rekening wordt gehouden met slachtoffers, terwijl in werkelijkheid – mede dankzij de inspanningen van de slachtofferbeweging – slachtofferrechten meer en meer erkend zijn.²¹ Bovendien zet hij de klassieke zondebokthese op zijn kop. Wouter Veraart wijst erop dat de zondebok doorgaans wordt opgevat als het slachtoffer van een vervolgende instantie die oneerlijk te werk gaat en/of een disproportionele straf eist. De zondebok is dus niet zijn recht op wraak ontnomen zoals Van Dijk beweert, maar wordt juist door een wraaklustige macht of menigte bedreigd. Veraart voegt eraan toe dat Van Dijks redenering versluierend werkt: wanneer wraakgevoelens vrijuit gaan, kunnen zogenoemde slachtoffers van misdaad namelijk daders zijn en zogenoemde daders slachtoffers. Zo begrepen kan de bekende slogan van het Burgercomité tegen onrecht heel anders gelezen worden: ‘Wie barmhartig is jegens de wolven (de woedende, van het eigen gelijk volledig overtuigde menigte), doet onrecht aan de schapen (degenen die de gemeenschap als zondebokken aanwijst).’²²

Bovendien vraagt Veraart zich af of de stevige positie die het slachtoffer inmiddels in het strafproces is toebedeeld hem niet te veel in zijn ‘lijdende’ slachtofferrol bevestigt. Anders dan Van Dijk

19 Van Dijk 2008: 95/6.

20 Zie Van Dijk 2006 en 2009. Voor een uitvoerige kritiek zie Van Stokkom 2012. Sommige rechtsgeleerden en filosofen (Rosenbaum 2013; voor een overzicht zie Lacey & Pickard 2018) stellen een hernieuwd belang in wraak. Zij veronderstellen dat slachtoffers over een individueel recht beschikken om ‘hun’ dader te bestraffen. Vergevende slachtoffers die geen uiting willen geven aan hun woede, worden in die context ‘laks’ of ‘laf’ genoemd.

21 Walgrave 2009.

22 Veraart 2015: 77.

suggereert, manifesteert het geëmancipeerde slachtoffer zich bepaald niet als een autonome ‘eigenaar van zijn conflict’.²³ Daarmee zijn we beland bij de vraag hoe het uiten van woede en verontwaardiging beheerst kan worden en welke verantwoordelijkheden het slachtoffer toevallen.

2.3 *Het slachtoffer als verantwoordelijk burger*

Veraart wijst erop dat geëmotioneerd spreken in de rechtszaal bepaald niet vanzelfsprekend is. De verlicht-liberale opvatting dat burgers verantwoordelijkheid opnemen voor hun handelen en op grond daarvan rechten toekomen – kenmerkend voor Immanuel Kant – is langzaam maar zeker vervangen door ‘ik ben gevoelig en lijd pijn, dus ik heb rechten’.²⁴ In die context kritiseert Veraart de opvatting dat slachtofferrechten louter zouden draaien om de erkenning van leed. Het slachtoffer is gepreoccupeerd met het leed dat hem overkomen is en slaagt er niet in stappen te nemen zich te ontdoen van die negatieve ervaringen. Sterker, van het slachtoffer wordt verwacht zich vast te bijten in zijn leedervaringen. Daarmee gaat Kants oproep teloor om boven je particuliere bekommernissen uit te stijgen en jezelf als redelijk wezen uit te vinden. En daarmee wordt – anders dan Van Dijk suggereert – het slachtoffer dus juist klein gehouden en in zijn slachtofferrol bevestigd.

Bovendien wijst Veraart erop – samen met collega Geeraets – dat de uitingen van het slachtoffer tijdens het uitoefenen van het spreekrecht – anders dan bij mediation het geval is – niet kunnen worden onderworpen aan kritiek en tegenspraak en dus ook geen deel uitmaken van een vrije uitwisseling van argumenten tussen de procespartijen die je in het kader van een rechtvaardige procedure zou mogen verwachten.²⁵ Zijn woorden kunnen niet worden betwist, hoor en wederhoor is niet mogelijk. Het slachtoffer wordt dus uitgenodigd om louter als privépersoon te spreken, zonder rekening te

23 Veraart 2013.

24 Veraart 2013: 583.

25 Geeraets & Veraart 2017.

houden met andere belangen, laat staan te handelen als verantwoordelijk rechtssubject.

Dat het slachtoffer louter zijn private voorkeuren zou moeten verwoorden, heeft veel kritiek opgeroepen. Zo pleiten de rechtsfilosofen Antony Duff en Sandra Marshall ervoor dat slachtoffers een verantwoordelijke rol oppakken.²⁶ Wanneer zij in het publiek hun standpunt uiteenzetten en voor hun belangen opkomen, zouden ze als burger moeten spreken. Zij zouden binnen de grenzen van publieke rechtvaardigheid moeten opereren en woede en onvrede op gereguleerde wijze dienen te uiten. Idealiter zouden zij hun ervaringen ook van een 'wij'-kant kunnen bezien (de aangetaste rechtsnormen) en niet enkel vanuit hun private belangen. Anderen hebben erop gewezen dat slachtoffers rekening zouden moeten houden met het decorum van een publiek forum, waar particuliere behoeften en wensen hoe dan ook binnen een kader van 'publieke redelijkheid' worden beoordeeld.²⁷ Weer anderen benadrukken dat het slachtoffer impliciet al de burgerrol op zich neemt wanneer hij zijn belangen verwoordt. Bijvoorbeeld, wanneer het slachtoffer zijn visie geeft op de op te leggen straf, tracht hij de publieke discussie daarover te beïnvloeden.²⁸

De notie dat het slachtoffer ook publieke verantwoordelijkheden heeft, is in de victimologie tot dusver niet echt omarmd. De burgerrol lijkt niet te passen binnen het heersende frame van rechtsbescherming en voorkomen van secundaire victimisatie. Maar, zoals gezegd, als we ontkennen dat slachtoffers net als andere burgers verantwoordelijkheden hebben, worden ze snel gereduceerd tot passieve en lijdzame mensen, de christelijke reflex die Van Dijk verafschuwt. Bovendien, frasen als 'ik heb angst' of 'wij zijn laaiend' overtroeven een redelijke discussie. Van toehoorders wordt verwacht dat zij dat gemoed onderschrijven en de oprechtheid daarvan niet in twijfel trekken.

26 Duff & Marshall 2004; Marshall 2004.

27 Kool 2005.

28 Kennedy 2019: 88.

Het burgerperspectief daarentegen beziet slachtoffers als *empowered persons*. Indien slachtoffers het publieke forum betreden, is het in hun belang op redelijke wijze hun visie toe te lichten. Woede uiten als zodanig hoeft geen begrip te wekken en kan ervan afhouden de achtergronden van het delict te begrijpen. Wanneer zij de dader verantwoordelijk stellen voor wat hij heeft misdaan, maakt het refereren aan publieke waarden zoals rechtvaardigheid hun betoog sterker.

Uit onderzoek van Alice Bosma en collega's naar de rol van emotionele uitingen tijdens het spreekrecht blijkt onder meer dat slachtoffers die boosheid uiten minder geloofwaardig zijn in de ogen van observanten (respondenten die vignetten kregen voorgelegd).²⁹ Slachtoffers die verdriet tonen, worden daarentegen geloofwaardiger geacht. De auteurs leiden daaruit af dat slachtoffers – in de ogen van observanten – dominante attitudes zouden moeten onderdrukken wanneer zij in de rechtszaal gebruikmaken van het spreekrecht.³⁰ De auteurs menen dat een boos slachtoffer het verwachte, stereotiepe beeld van het ideale slachtoffer (verdrietig, kwetsbaar en zoekend naar troost) doorbreekt. Die redenering lijkt in veel opzichten plausibel, maar laat nog altijd de mogelijkheid open dat observanten redelijk verwoorde boosheid wel acceptabel vinden of op prijs stellen. Met andere woorden, niet alleen emoties zijn van belang, maar ook argumentaties. Boosheid die vergezeld gaat met een accurate verwijzing naar relevante feiten zal waarschijnlijk als redelijk worden uitgelegd. Het maakt wel uit of een slachtoffer zegt te hopen dat de dader een lelijke toekomst tegemoet gaat of dat hij zegt dat een hogere straf passend is, omdat de dader te kennen heeft gegeven gewoon door te gaan met intimiderend gedrag. Met andere woorden, indien de bewoordingen van slachtoffers acceptabel zijn en ertoe doen, ook al gaan ze gepaard met boosheid, kunnen observanten dat wel degelijk overtuigend vinden.

²⁹ Bosma e.a. 2018; Bosma 2019.

³⁰ Bosma e.a. 2018: 971.

De vraag is uiteraard in hoeverre slachtoffers en nabestaanden in staat zijn om als verantwoordelijk burger te spreken wanneer zij in de rechtszaal het woord voeren. Lang niet elk slachtoffer zal in die intimiderende setting in staat zijn om zijn opvattingen vanuit een publiek perspectief te vertolken.³¹ Zaak is dat slachtoffers zich daarop goed voorbereiden. De televisieserie van RTL4 over het spreekrecht³² laat zien dat de slachtoffers en nabestaanden uit oogpunt van bescherming adequaat worden voorbereid, maar niet uit oogpunt van hun rol als burger. Misschien dat medewerkers van Slachtofferhulp zich automatisch committeren aan slachtofferwensen en ervoor terugschrikken hun opvattingen in het licht van publieke waarden te beoordelen.

Een gerelateerd probleem is dat van het spreekrecht bij voorbaat therapeutische effecten worden verwacht. Volgens de Aanwijzing spreekrecht en schriftelijke slachtofferverklaring dient het afleggen van een verklaring tijdens de zitting een bijdrage te leveren aan het herstel van de emotionele schade. Die verwachting kan moeilijk worden ingelost.³³ Bovendien legt de verwachting dat gebruikmaken van het spreekrecht therapeutische effecten zal voortbrengen, zoals verminderde angstgevoelens, onnodig extra druk op de participanten. Hoe belangrijk dat herstel ook is voor slachtoffers, het is logischer een ander doeleind voorop te plaatsen: het spreekrecht zou ertoe moeten bijdragen dat slachtoffers gehoord worden. Het gaat primair om de ervaring dat recht wordt gedaan, niet om de mogelijke therapeutische effecten.

31 Dat geldt uiteraard ook voor de slachtoffers die Pemberton in zijn bijdrage bespreekt.

32 www.nederland.tv/spreekrecht.

33 Zie Lens e.a. 2015. Onderzoek wijst uit dat vertellen over krenkende ervaringen niet bijdraagt aan het te boven komen van die negatieve ervaringen. Wel brengt dat opluchting, hoewel die van korte duur is. Deze bevindingen zijn in tegenspraak met de catharsishypothese, die zegt dat vertellen over negatieve ervaringen de emotionele impact ervan kan verlichten. Eerst narratieve betekenisverlening kan ertoe bijdragen dat het slachtoffer de pijnlijke gebeurtenis kan verwerken. Voor een overzicht, zie Rimé 2009.

3 Genoegdoening

In deze paragraaf betoog ik dat het strafrecht zou moeten voorzien in genoegdoening aan slachtoffers en dat eerherstel van het slachtoffer als legitiem strafdoel kan fungeren. Dat noopt tot afstand nemen van de klassieke visie op straf en vergelding, die louter op het verleden is gericht en slechts de misse daad en schuld van de dader in het vizier heeft. Aan de hand van Tineke Cleirens studie over genoegdoening bespreek ik eerst deze visie en geef aan op welke punten dat perspectief tekortschiet. Vervolgens wijs ik erop dat de verschijningsvormen van genoegdoening sterk uiteen kunnen lopen. Soms zijn punitieve verlangens dominant, maar er zijn ook slachtoffers die belang hechten aan oprechte excuses van de dader en rehabilitatie van de dader belangrijker vinden dan straf. In dat kader presenteer ik tevens enkele onderzoeksbevindingen over hoe het publiek oordeelt over genoegdoening.

3.1 *De klassieke visie: strafrecht zonder genoegdoening*

Het belang van genoegdoening wordt meer en meer onderkend. Sommige strafrechtgeleerden stellen onomwonden dat genoegdoening als primair strafdoel gezien moet worden.³⁴ Het belang van genoegdoening wordt ook onderkend in de politieke discussie en het ministeriële beleid. Illustratief is het Visiedocument *Recht doen aan slachtoffers*: genoegdoening geldt daarin als een van de vier doeleinden van het strafrecht (naast vergelding, algemene preventie en speciale preventie).³⁵ Deze ‘opwaardering’ van genoegdoening is niet vreemd, gezien de aanhoudende aandacht voor de rechten van het slachtoffer. Maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat ‘genoegdoening als strafdoeleinde’ het strafrechtelijk beleid wat ‘overvallen’ heeft. Onder politieke en maatschappelijke druk is het strafrecht hier werk van gaan maken. Zorgvuldige afwegingen hoe

34 De Hullu 2003; De Hullu 2015: 5. Bij Corstens (2011: 11) heet genoegdoening een nevendoeel.

35 Ministerie van Veiligheid en Justitie, *Recht doen aan slachtoffers*, p. 17. www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2013/02/25/recht-doen-aan-slachtoffers.

genoegdoening zich verhoudt tot het publiekrecht en tot andere strafdoelen ontbreken veelal. Ook academische studies over deze thematiek zijn schaars; buiten de studie van Cleiren – tevens preadvies van de NVJ in 2003 – en de bekende onderzoeken van Groenhuijsen ontbreekt het aan theoretische studies over straf en genoegdoening in Nederland.³⁶

Veel strafjuristen hebben nog altijd moeite met genoegdoening of zijn er huiverig voor. Omdat de argumentatie van Cleiren de reserves van strafjuristen goed weerspiegelt, bespreek ik eerst haar studie, om vervolgens enkele kritiekpunten te ontvouwen. Volgens Cleiren impliceert het begrip genoegdoening dat een offer van de dader wordt verwacht, ‘gegrond op het verleden, maar gericht op een toekomst’.³⁷ Genoe-gdoening bestaat uit enige vorm van tegemoetkoming en dat gebaar drukt erkenning van het slachtoffer uit. Het gaat om ‘het tegemoet komen aan de gekrenkte of geschokte gevoelens, in het tevreden stellen van de gekrenkte’.³⁸ Cleiren wijst ook op de genoegdoening aan de samenleving: genoegdoening heeft dan de functie het gekrenkte rechtsgevoel te bevredigen. De auteur onderscheidt genoegdoening van schadevergoeding. De behoefte aan genoegdoening wordt niet bepaald door de aard of omvang van de schade, maar door de beleving van het onrecht door het slachtoffer en burgers.³⁹ Cleiren meent dat genoegdoening geen strafdoel vormt ‘en dientengevolge geen zelfstandige functie in ons publiekrechtelijke strafrechtelijk bestel is toebedeeld’.⁴⁰ Zij redeneert daarbij vanuit het kader van vergelding als ‘verdiend leed’ en ‘gericht op het verleden’. Voorts zou genoegdoening kenmerkend zijn voor de ‘sociale orde’, waarin wederkerigheidsrelaties vooropstaan. De auteur ziet dan ook

36 Zie de overzichtsstudie van Groenhuijsen & Van der Landen 1996. Uit die studie blijkt dat genoegdoening en schadevergoeding nooit helemaal zijn weggeweest uit strafrechtelijke reflecties in de negentiende en twintigste eeuw. Veeleer is er een aanhoudende strijd om deze kernnoties onderdeel te laten uitmaken van het strafrecht. Zie ook het proefschrift van Groenhuijsen 1993.

37 Cleiren 2003: 42.

38 Idem: 53.

39 Idem: 68.

40 Idem: 75.

weinig ruimte voor genoegdoening binnen het strafrecht. Hooguit zouden het Openbaar Ministerie en de rechter figuurlijk in de plaats van het slachtoffer kunnen treden; het gaat dan om een gesublimeerde vorm van genoegdoening.

Er kunnen drie kritiekpunten op deze visie worden geformuleerd. Ten eerste geeft de auteur een sociologische betekenis aan de term genoegdoening die niet aansluit op de kernbetekenis van 'herwinnen van waardigheid'. Deze sociologische betekenis beperkt zich tot een 'herstel van de relatie tussen de betrokkenen' en een herstel van of ontstaan van een wederkerigheid in de 'relatie'.⁴¹ Maar genoegdoening is niet noodzakelijkerwijs aangewezen op wederkerigheid of verwantschap; het gaat primair om een opdracht bij te dragen aan het eerherstel van de gekrenkte door middel van gebaren van erkenning en waardering. Door horizontale wederkerigheid in het begrip te leggen en genoegdoening voor te behouden aan de 'sociale orde', lijkt Cleiren een integratie van dat begrip binnen het strafrecht bij voorbaat te willen uitsluiten. Herstellen van een relatie sluit immers zelden aan op de wensen van slachtoffer en dader.

Volgens Cleiren is een vertaling van genoegdoening naar wettelijke taal 'gedoemd te mislukken'. Daarmee hangt een tweede kritiekpunt samen. Zij heeft namelijk geen oog voor onder meer de rol van bestaande schadevergoedingsregelingen binnen het strafrecht. De verplichting tot schadevergoeding is een volwaardige strafrechtelijke sanctie die de belangen van het slachtoffer erkent en vergezeld gaat met publiekrechtelijke afkeuring.⁴² Groenhuijsen wees erop dat de schadevergoedingsmaatregel is ingevoerd, zonder dat iemand heeft beweerd dat het om een wezensvreemde rechtsfiguur zou gaan. De schadevergoeding heeft binnen het strafrecht een toegevoegde waarde verkregen 'vanwege de openbare erkenning van slachtoffer-schap die daarin besloten ligt en het aspect van solidariteit dat daarin tot uitdrukking wordt gebracht'.⁴³ Van belang is bovendien dat de

41 Idem: 43, 48, 52.

42 Bleichrodt 2002: 159; De Hullu 2002: 55.

43 Groenhuijsen 2003: 6.

straffer door middel van het opleggen van een reparatoire sanctie genoegdoening faciliteert.⁴⁴

Op de derde plaats houdt Cleiren vast aan de opvatting dat misdaad primair een inbreuk is op de rechtsgemeenschap en dat het strafrecht voornamelijk betrekking heeft op de relatie tussen dader en overheid. De reële betekenis van een misdrijf voor de betrokkenen en hun belangen en behoeften doen er kennelijk minder toe. Daarmee miskent zij dat het delict niet enkel moet worden gezien als inbreuk op de rechtsorde, maar tevens als inbreuk op de rechten van het slachtoffer.⁴⁵ Kool wijst erop dat genoegdoening onderdeel behoort te zijn van vonnis en bestraffing, omdat anders geen rechtvaardigheid kan worden geboden aan betrokkenen.⁴⁶ We kunnen daaraan toevoegen dat we kennis dienen te nemen van de krenking van het slachtoffer om een normschending te kunnen begrijpen. Slechts door het mede kunnen ervaren van het kwaad dat slachtoffers is aangedaan, kunnen publieke normen aan helderheid winnen. Door enkel te focussen op abstracte norminbreuken zou het strafrecht er überhaupt niet in slaan het publiek te instrueren.

De legitimiteit van het strafrecht is ermee gebaat dat rekening wordt gehouden met de belangen van slachtoffers. Het werkelijkheidsvreemde beeld dat een misdaad primair tegen de Staat wordt gepleegd, is niet meer vol te houden. Je kunt rechtvaardigheid – ook als een abstracte kwaliteit – niet losweken van het onrecht dat slachtoffers is aangedaan. De opvattingen van slachtoffers zijn juist constitutief voor recht doen.⁴⁷ Bovendien, de logica dat slachtofferrechten noodzakelijk ten koste zouden gaan van die van verdachten en daders is onjuist.⁴⁸ Zo kan door een redelijke bejegening van slachtoffers – niet alleen in het kader van mediation – vaak worden volstaan met minder

44 Blad 2004: 379.

45 De Hullu 2002: 54.

46 Kool 2005.

47 Zie Fletcher 1999.

48 Zie Groenhuijsen 1997.

ingrijpende sancties, waaronder oprecht aangeboden verontschuldigen, schadevergoeding en afspraken om gedrag te veranderen. De aanname dat slachtoffers slechts een ding willen, namelijk wraak en vergelding, is zoals eerder aangegeven onjuist. Tegen die achtergrond bezien is het interessant nader te bezien welke vormen van genoegdoening slachtoffers op prijs stellen.

3.2 *Uiteenlopende vormen van genoegdoening*

In de context van het strafrecht wordt genoegdoening snel vereenzelvigd met de strafbehoefte van het slachtoffer, in het bijzonder het verlangen dat de dader onder de straf zal lijden. Maar genoegdoening kan vele verschillende vormen aannemen, aansluitend op de specifieke behoeften van slachtoffers. Te noemen zijn in willekeurige volgorde: kennis verkrijgen over de motieven van de dader, publiekelijk gehoord worden, de afwijzing van het kwalijke handelen door de rechter, de bevestiging dat een elementaire norm overschreden is, de dader confronteren met het aangedane leed, de schuldigverklaring van de dader en de strafoplegging. Wat dat laatste betreft: strafoplegging is bezien vanuit genoegdoening bepaald geen logische noodzaak zoals Kant en vele andere retributivisten menen.⁴⁹ Zo kan ook het oprechte excuus van de dader tegemoetkomen aan eerherstel. Dat geldt niet minder voor de inspanningen die de dader zich moet getroosten om de schade te vergoeden of zijn gedrag te veranderen.

In de context van ernstige misdrijven blijven wraakgevoelens herhaaldelijk opkomen. Dat wraakverlangen is lang niet altijd moreel legitiem, reden waarom strafrechtsgeleerden veel moeite hebben gedaan om wraak buiten de deur te houden. Een belangrijk argument in dat verband is dat een strafrechtelijk systeem dat de morele en politieke waarden van een democratische staat belichaamt, het zich niet kan veroorloven door machtsvertoon en toebrengen van louter verlies het recht te handhaven. Bovendien zou kwaad met

49 Zie daarvoor Kaufman 2013.

kwaad vergelden een impliciete aanmoediging zijn voor slachtoffers en het publiek om daaraan genoeg te ontnemen.⁵⁰ Kortom, het gaat niet om de 'bevrediging' van strafverlangens, maar om een herbevestiging van de waardigheid van het slachtoffer.

Sommige aspecten van wraak lijken echter wel moreel aanvaardbaar te zijn. De dader confronteren met het begane onrecht, zonder angst of onderdanigheid, zou kunnen bijdragen aan het emotionele herstel van het slachtoffer.⁵¹ In dat verband is het interessant na te gaan wat de motieven zijn van slachtoffers die in herstellbemiddeling participeren. Zij willen de dader confronteren met het aangerichte kwaad, zijn gevoelig voor het ontvangen van een oprechte verontschuldiging, maar hechten minder waarde aan strafoplegging in termen van deprivatie. Opmerkelijk veel slachtoffers zien de inspanningen van de dader om zijn gedrag te veranderen als een bevestiging van de aangeboden verontschuldiging. Ze vinden dat de dader de kans moet krijgen aan zijn gedrag te werken en achten een straf die dat verhindert niet opportuun. De wens dat de dader zich rehabiliteert kan dan ook worden begrepen als toekomstgericht 'recht doen': de dader neemt verantwoordelijkheid op zich om het slachtoffer iets te bieden dat tegemoetkomt aan wat hij of zij wenst, en wel verbetering van zijn gedrag.⁵² Het slachtoffer moet erop kunnen vertrouwen dat kwalijk gedrag zich niet meer zal voordoen.⁵³

50 De criminologen Van Bemmelen en Nagel wezen er in de naoorlogse periode op dat de rechtsstaat wraak buiten zijn instituties moet houden. Van Bemmelen betoogt dat in vredetijd het respect voor het menselijk leven voorop dient te staan, 'zelfs ten aanzien van hen, die gedurende den oorlog terecht zouden zijn doodgeschoten'. Om die redenen keert hij zich tegen levens- en lijfstraffen. Omdat 'wij onze rechtspraak niet mochten verlagen tot een wraakinstituut, niet in methode gelijk mochten stellen aan het vergrijp, dat berecht werd' (1999: 142).

51 Kool 2005. Die confrontatie is het kernidee van de zogenoemde vindicatie-theorie: de eer van het slachtoffer herstellen in de betekenis van genoegdoening bieden en van blaam zuiveren. Zie daarvoor onder andere Kaufman 2013; Gutwirth & De Hert 2005; Van Stokkom 2016.

52 Shapland e.a. 2007: 518.

53 Binnen de gebruikelijke penologische theorieën en onderzoeken naar gedragsverandering worden die aspecten vrijwel nooit meegenomen. Alleen de utilistische logica van recidivevermindering telt. Zie Van Stokkom 2018.

Nog een andere constatering is van belang. Veel slachtoffers willen de waarheid horen en de dader aan de tand voelen. Die motieven komen sterk naar voren in de context van bemiddeling rondom geweldscriminaliteit. Juist veel slachtoffers van geweldsdaden hebben de behoefte hun ervaring te delen met anderen, vragen te stellen om het misdrijf een plek te kunnen geven, een oprecht excuus te ontvangen en bij de dader erop aan te dringen zijn gedrag te veranderen. De wijdverbreide opvatting dat herstelrecht alleen gepast zou zijn in lichte gevallen of jeugdzaken, waar de dader akkoord gaat met terugbetaling van de schade, zet dan ook op het verkeerde been.⁵⁴

Ten slotte enkele opmerkingen over de vraag hoe het publiek aankijkt tegen genoegdoening. Lange tijd was de opvatting dominant dat burgers primair voorstander zouden zijn van vergelding, zeker wanneer het delict veel verontwaardiging heeft voortgebracht. Het uitblijven van verontwaardiging zou daarentegen de weg openen voor herstelgerichte antwoorden en het opleggen van schadevergoeding.⁵⁵ Recentelijk wijzen onderzoekers erop dat burgers die een beredeneerde keuze maken op grond van de behoeften en wensen van het slachtoffer, meer oog hebben voor het belang van compensatie dan respondenten die louter een intuïtieve beslissing nemen. Terwijl dit intuïtieve antwoord vaak automatisch uitkomt op straf, leidt aandacht voor de wensen van slachtoffers ertoe dat respondenten ook geïnteresseerd raken in andere aan rechtvaardigheid gerelateerde reacties op misdrijven. Respondenten herkennen naast straf het belang van verontschuldiging, compensatie en gedragsverandering.⁵⁶ Een Amerikaans onderzoek naar herstelrechtelijke

54 Voor die opvatting zie Buruma 2003.

55 Zie daarvoor Darley & Pittman 2003.

56 Voor een overzicht zie Van Doorn & Brouwers 2017. Deze bevindingen sluiten aan op onderzoeken waaruit blijkt dat burgers genuanceerder oordelen over misdaad en straf wanneer zij zijn voorzien van ruime contextuele informatie. Burgers oordelen aanzienlijk milder wanneer zij beschikken over informatie met betrekking tot concrete strafzaken; de punitiviteitskloof tussen rechter en burger valt dan vrijwel weg. Zie Elffers & De Keijser 2009.

afdoeningen heeft uitgewezen dat het verlangen om straf op te leggen wordt afgezwakt wanneer burgers genoegdoening aan het slachtoffer meewegen, ongeacht de ernst van misdaad.⁵⁷

Andere studies maken duidelijk dat het publiek er prijs op stelt wanneer er feedback van daders is waaruit blijkt dat zij de intentie om te straffen begrijpen. Het publiek hecht eraan dat de overgebrachte boodschap begrepen wordt door de dader en dat hij voornemens is zijn gedrag te veranderen.⁵⁸ Uit deze studies blijkt dat er in de ogen van het publiek pas daadwerkelijk recht is gedaan wanneer de dader begrepen heeft wat hij het slachtoffer heeft aangedaan. Een 'leedstraf' lijkt daaraan niet tegemoet te kunnen komen.⁵⁹ We kunnen daaruit opmaken dat het 'volksgeweten' bepaald niet alleen punitief van aard is, de hedendaagse herleving van *wild justice* in de context van het spreekrecht ten spijt. Mensen stellen niet uitsluitend vergeldende motieven voorop, integendeel, zij zijn vooral bezorgd of de terechtwijzing effectief is geweest.

4 Slot

In paragraaf 2 van deze bijdrage heb ik aangegeven dat de claims van slachtoffers en nabestaanden, de slachtofferbeweging en populisten in sommige opzichten in elkaar overlopen. Net als populistische kruisvaarders redeneren slachtoffers van ernstige misdaden en hun advocaten vaak in *zero sum*-termen. Zoals gezegd, getraumatiseerde slachtoffers hebben doorgaans sterke wraakgevoelens en zijn voorstander van langdurige straffen. In dat verband heb ik enkele kritische kanttekeningen geplaatst bij de opvattingen van Jan van Dijk.

Volgens Van Dijk staat het stereotiepe beeld van slachtoffers als kwetsbare wezens hun emancipatie in de weg. Ze blijven dan steken in passieve en lijdzame attitudes. Hij benadrukt dat het slachtoffer een natuurlijk verlangen heeft om de confrontatie met de dader aan

57 Gromet e.a. 2012.

58 Zie o.a. Funk e.a. 2014.

59 McGeer & Funk 2017.

te gaan. Dat alles is ongetwijfeld juist. Maar in de context van het spreekrecht is die confrontatie alleen zinvol wanneer het slachtoffer zijn emoties onder controle weet te houden en zijn standpunten mede verwoordt in het licht van publieke waarden. Het betrekken van die waarden in de slachtofferverklaring kan mogelijk voorkomen dat valse verwachtingen worden gewekt en dat het slachtoffer teleurgesteld wordt door de uitkomst van het strafproces.

In paragraaf 3 is betoogd dat genoegdoening een legitiem strafdoel is, maar dat genoegdoening niet kan en mag worden gereduceerd tot ‘punitieve behoeftebevrediging’. Genoegen ontleen aan het verlangen dat de dader onder de straf zal lijden, is geen legitieme opvatting. Tevens is uiteengezet dat genoegdoening vele verschijningsvormen kent, variërend van strafoplegging, afspraken over gedragsverandering tot het aanbieden van verontschuldigheden. Mede vanwege die vele uiteenlopende betekenissen is nader onderzoek naar slachtofferbehoeften geboden. Er is nog altijd relatief weinig zicht op wat slachtoffers en het publiek werkelijk van belang achten. In wezen staat onderzoek naar genoegdoening nog in de kinderschoenen.

Ik wil afsluiten met enkele suggesties voor een ander perspectief op het gebruik van het spreekrecht. We zouden de redenen en doeleinden voor deelname van slachtoffers aan het spreekrecht kunnen kantelen en bezien vanuit een burgerperspectief: in de rechtszaal fungeren slachtoffers primair als leden van de politieke gemeenschap. Het huidige debat rondom het spreekrecht staat vooral in het teken van private behoeften. Gesuggereerd wordt dat ‘je uitspreken’ een therapeutisch effect heeft. Dat is zeer de vraag. Enerzijds – zoals uiteengezet – omdat deelname bepaald geen garantie is voor herstel van emotionele schade, anderzijds omdat voor de slachtoffers onduidelijk blijft wat het doel en de relevantie van hun deelname is. Zij worden geacht over hun private ervaringen te vertellen terwijl het publieke forum juist is afgestemd op de verwoording van redelijke argumenten, vragen en claims.

Dat burgerperspectief verdient verdere uitwerking. Sommigen menen dat participerende slachtoffers kunnen bijdragen aan een hogere kwaliteit van waarheidsvinding en de beslissing over de op te leggen straf. Het gaat dan om een instrumenteel perspectief waarin het slachtoffer bijvoorbeeld informatie biedt over de ernst van het misdrijf.⁶⁰ Ik meen dat deelname van slachtoffers eerder in het teken van eerherstel en normherstel zou kunnen staan. Wanneer slachtoffers relevante publieke argumenten in hun verklaring opnemen, zou dat mogelijk kunnen bijdragen aan de waardering van hun optreden en daarmee aan erkenning en genoegdoening. Tevens kunnen zij indringende en confronterende vragen stellen aan de verdachte die hard aankomen en moeilijk te ontlopen zijn. Die vragen kunnen als een moreel appel fungeren aan de verdachte om zich te verantwoorden. Op die manier kan een positieve draai aan het spreekrecht worden gegeven waarbij het slachtoffer een zinvolle rol is toebedeeld binnen het kader van het recht. Mogelijk kan het spreekrecht aldus buiten populistisch vaarwater worden gehouden.

Literatuur

- Bemmelen, M. van (1999). Auschwitz en de doodstraf. In: Buruma, Y. (red.), *100 jaar strafrecht*. Amsterdam: AUP.
- Beunders, H. (2018). *Hoeveel recht heeft de emotie? Over straffen in de slachtoffercultuur*. Amsterdam: AUP.
- Buruma, Y. (2004). *Doubts on the upsurge of the victim's role in criminal law*. In: Kaptein, H. & Malsch, M. (Eds.), *Crime, Victims and Justice, Essays on Principles and Practice*. Aldershot/Burlington: Ashgate, 1-15.
- Blad, J.R. (2004). Genoegdoening en rechtshandhaving in herstelrechtelijk perspectief. *Delikt & Delinkwent*, 25(4), 369-387.
- Blad, J. (2013). De victimalisering van het strafproces. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 13(1), 38-50.
- Bleichrodt, E. (2002). Het strafrechtelijk sanctiestelsel in de revisie. *Preadvies Herziening van het sanctiestelsel*. Deventer: Kluwer, 89-165.

⁶⁰ Zie voor dat perspectief Kennedy 2019.

- Bosma, A.K. e.a. (2018). Observer reactions to emotional victims of serious crimes: stereotypes and expectancy violations. *Psychology, Crime & Law*, 24(9), 957-977.
- Bosma, A.K. (2019). *Emotive Justice*. Tilburg: Wolf Legal Publishers.
- Cleiren, T. (2003). Genoegdoening aan slachtoffers in het strafrecht. In: *Het opstandige slachtoffer. Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging*, 133. Deventer: Kluwer, 33-104.
- Cleven, I., Lens, K. & Pemberton, A. (2015). *De rol van herstellbemiddeling in het strafrecht. Eindrapportage onderzoek pilots Herstelbemiddeling*. Tilburg: Intervict.
- Corstens, G.J.M. (2011). *Het Nederlands strafprocesrecht* (zevende druk). Deventer: Kluwer.
- Daems, T. (2009). *Making sense of penal change: punishment, victimization & society*. Oxford: Oxford University Press.
- Darley, J.M. & Pittman, T.S. (2003). The psychology of compensatory and retributive justice. *Personality and Social Psychology Review*, 7(4), 324-336.
- De Hullu, J. (2002). Enkele suggesties voor herziening van het strafrechtelijk sanctiestelsel. In: *Preadvies Herziening van het sanctiestelsel*. Deventer: Kluwer, 1-87.
- De Hullu, J. (2015). *Materieel Strafrecht* (zesde druk). Deventer: Wolters Kluwer.
- Dierx, J. (2013). Spreken is zilver, praten is goud (boekbespreking Richard Korver, *Recht van Spreken*). *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 13(1), 23-33.
- Dijk, J. van (2006). *The Mark of Abel: Reflections on the Social Labelling of Victims of Crimes* (inaugural lecture). Tilburg: Tilburg University.
- Dijk, J. van (2008). *Slachtoffers als Zondebokken*. Apeldoorn-Antwerpen: Maklu.
- Dijk, J. van (2009). Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16(1), 1-33.
- Doorn, J. van & Brouwers, L. (2017). Third-party responses to injustice: a review on the preference for compensation. *Crime Psychology Review*, 3(1), 59-77.
- Duff, R.A. & Marshall, S.E. (2004). Communicative Punishment and the Role of the Victim. *Criminal Justice Ethics*, 23(2), 39-50.

- Elffers, H. & Keijser, J. de (2009). Het ongeloof in de kloof. Wat moeten we denken van de uiteenlopende resultaten van onderzoek naar de punitiviteitskloof. *Delikt & Delinkwent*, 842-850.
- Elias, R. (1993). *Victims Still: The Political Manipulation of Crime Victims*. London: Sage.
- Fletcher, G. (1999). The place of victims in the theory of retribution. *Buffalo Criminal Law Review*, (3), 51-63.
- Funk, F. e.a. (2014). Get the message: punishment is satisfying if the transgressor responds to its communicative intent. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(8), 986-997.
- Garland, D. (2002). The Cultural Uses of Capital Punishment. *Punishment & Society*, 4(4), 459-487.
- Geeraets, V. & Veraart, W. (2017). Over verplichte excuses en spreekrecht. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 46(2), 137-159.
- Groenhuijsen, M. (1985). *Schadevergoeding voor slachtoffers van delicten in het strafgeding* (proefschrift). Nijmegen: Ars Aequi.
- Groenhuijsen, M.S. (1997). Review of the book De aandacht van de strafrechter, Y. Buruma. *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 60(8), 331-333.
- Groenhuijsen, M. (2003). Juristen en sociologen over opstandige slachtoffers: genoegdoening in theorie en praktijk. *NJB*, 1366-1372.
- Groenhuijsen, M. & Landen, D. van der (1996). Wiedergutmachung im Kriminalrecht, Landesbericht Niederlande. In: Eser, A. & Walther, S. (Eds.), *Wiedergutmachung im Kriminalrecht: Internationale Perspectieven* (Bd.1). Frieberg: Max Planck-Institut, 1-107.
- Gromet, D.M., Okimoto, T.G., Wenzel, M. & Darley, J.M. (2012). A victim-centered approach to justice? Victim satisfaction effects on third-party punishments. *Law and Human Behavior*, 36(5), 375-389.
- Gutwirth, S. & Hert, P. de (2005). Vergelding: een kernbegrip van het strafrecht?. In: Klip, A. e.a. (red.), *KriTies. Liber Amicorum et Amicarum voor prof. Mr. E. Prakken*. Deventer: Kluwer, 295-312.
- Kaufman, W. (2013). *Honor and Revenge: A Theory of Punishment*. Dordrecht: Springer.
- Kennedy, J. (2019). The Citizen Victim: Reconciling the Public and Private in Criminal Sentencing. *Criminal Law and Philosophy*, 13(1), 83-108.

- Kool, R. (2005). Herstel: een communicatieve vorm van wraak. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 5(3), 24-33.
- Kool, R. (2012). Artikel 51h. In: Melai/Groenhuijsen. *Wetboek van Strafvordering*, losbladig commentaar. Deventer: Kluwer.
- Kool, R. & Verhage, G. (2014). The (Political) Pursuit of Victim Voice: (Comparative) Observations on the Dutch Draft on the *Adviesrecht*. *Utrecht Law Review*, 10(4), 86-99.
- Lacey, N. & Pickard, H. (2019). A Dual-Process Approach to Criminal Law: Victims and the Clinical Model of Responsibility without Blame. *The Journal of Political Philosophy*, 27(2), 229-251.
- Lens, K., Pemberton A. & Groenhuijsen, M. (2010). *Het spreekrecht in Nederland: een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?*. Tilburg: Universiteit van Tilburg / Intervict.
- Lens, K.M.E., Pemberton, A., Brands, K., Braeken, J., Bogaerts, S. & Lahlah, A. (2015). Delivering a victim impact statement: Emotionally effective or counter-productive?. *European Journal of Criminology*, 12(1), 17-34.
- Marshall, S.E. (2004). Victims of Crime: Their Station and Its Duties. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 7(2), 104-117.
- McGeer, V. & Funk, F. (2017). Are 'optimistic' theories of criminal justice psychologically feasible? The probative case of civic republicanism. *Criminal Law and Philosophy*, 11(3), 523-544.
- Noyon, L. (2018). Punitief populisme en de rol van de strafrechtswetenschap. *Delikt en Delinkwent*, 48(1), 33-43.
- Pemberton, A. (2012). Too readily dismissed? A victimological perspective on penal populism. In: Nelen, H. & Claessen, J. (Eds.), *Beyond the death penalty*. Antwerp, Portland: Intersentia, 105-120.
- Pratt, J. (2007). *Penal Populism*. London & New York: Routledge.
- Rimé, B. (2009). Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review. *Emotion Review*, (1), 60-85.
- Rosenbaum, T. (2013). *Payback: The Case for Revenge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shapland, J. e.a. (2011). *Restorative Justice in Practice*. London: Routledge.

- Stokkom, B. van (2012). A 'Natural Right to Revenge'? Victim Impact Statements and Penal Populism. In: Nelen, H. & Claessen, J. (Eds.), *Beyond the Death Penalty. Reflections on Punishment*. Cambridge: Intersentia, 121-138.
- Stokkom, B. van (2013a). Victims' needs and participation in justice: is there a role for vengeance?. *Restorative Justice: An International Journal*, 1(2), 168-189.
- Stokkom, B. van (2013b). Mediaschandalen en punitief populisme. *Strafblad*, 11(5), 371-380.
- Stokkom, B. van (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor Filosofie*, 78, 777-806.
- Stokkom, B. van (2018). De gunfactor van herstelrecht. Clementie, compassie en de zorg om de dader. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 18(3), 33-49.
- Veraart, W. (2013). Ik lijd, dus ik heb rechten. De juridische emancipatie van het slachtoffer. *Ars Aequi*, juli/augustus, 582-590.
- Veraart, W. (2015). Bescherm het slachtoffer, begin bij de verdachte. *Justitiële verkenningen*, 41(5), 62-80.
- Walgrave, L. (2009). Welke weg volgen voor de ontvoogding van slachtoffers?. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 9(1), 58-63.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

OVER DE AUTEURS

Hans Boutellier is wetenschappelijk directeur van het Verwey-Jonker Instituut, alsmede deeltijd hoogleraar Veiligheid & Veerkracht aan de Vrije Universiteit.

Tom Daems is hoofddocent aan het Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), KU Leuven.

Vincent Geeraets is rechtsfilosoof en universitair docent, verbonden aan de Afdeling Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Renée Kool is als universitair hoofddocent werkzaam aan het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen, Universiteit Utrecht.

Sonja Leferink was tot 1 juni 2019 als onderzoeker en senior beleidsadviseur verbonden aan Slachtofferhulp Nederland en is research fellow bij INTERVICT.

Antony Pemberton is hoogleraar victimologie en directeur van het International Victimology Institute Tilburg, Tilburg University.

Bas van Stokkom is socioloog en was aan was tot aan zijn pensionering als senior onderzoeker werkzaam bij de vaksectie strafrecht & criminologie, Faculteit der Rechtswetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Nadien is hij als research fellow verbonden aan het onderzoeksprogramma Staat en Recht.

Wouter Veraart is rechtsfilosoof en hoogleraar, verbonden aan de Afdeling Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam.